

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS

2008 metai

1

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2009

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2008

1

Vilnius 2009

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2008

1

Vilnius 2009

UDK 947.45
Li 237

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKASKAS
Lenkijos MA istorijos institutas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:
Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2009
© Straipsnių autoriai, 2009

RECENZIJOS IR ANOTACIJOS

Lietuvos teritorinio administracinio modelio evoliucija kartografijoje

A. A. Gliozaitis. Lietuvos administracinis suskirstymas žemėlapiuose: nuo seniausių laikų iki XXI amžiaus pradžios. Vilnius: Gairės, 2008, 397 p.

Neabejotina, jog valstybės teritorinio valdymo ir savivaldos istorijos kontekstai atskleidžia svarbias istorinių įvykių potekstes, išryškinančias valstybės teritorinio modelio formavimosi aplinkybes, regiono geopolitinio lauko įtampą ir kitas politines prielaidas, laiko perspektyvoje lėmusias teritorinių administracinių struktūrų formavimosi specifiką. Valstybės teritorijos administracinio modelio analizė padeda atskleisti socialinių ir politinių valstybės bei visuomenės tarpusavio ryšių vaizdą, atsekti socialinio visuomenės tinklo klostymosi pėdsakus ir įvertinti valstybės politinės valios bei savivaldos formų raiškos konjunktūrą.

Lietuvos valstybės teritorinio administracinio valdymo modelio formavimosi ištakos yra labai specifinės. Visų pirma tokias išvalgas skatina daryti Lietuvos geopolitinės situacijos tendencijos laiko perspektyvoje: geopolitinis matmuo buvo svarbus valstybės kūrimosi pradžioje, aktualus išliko ir iki šių dienų. Negvildenant plačios ir sudėtingos Lietuvos administracinių struktūrų raidos istorijos temos paminėtina tik tiek, jog Lietuva beveik niekada neturėjo autentiško ir tik jai charakteringo teritorinio valdymo modelio: jis bene visais valstybės egzistavimo tarpsniais buvo papildomas svetimų valstybių administravimo praktikos patirtimi arba iš esmės keičiamas. Galima teigti, jog XV a. pradžioje pasibaigus nuolatiniam Kryžiuočių ordino kariniam spaudimui, susidarė objektyvios prielaidos modernizuoti valstybės valdymą. Sritinių kunigaikštysčių naikinimas ir kitos Vytauto diegtos reformos, siekiant centralizuoti valstybę, visgi norimo rezultato nedavė: valstybė dar nebuvo valdoma teritorijos administravimą kuruojančių institucijų lygiu. Taigi XV a. pradžioje iš esmės dar neegzistavo visą valstybės teritoriją apimanti administracinė struktūra. Žvelgiant į XVI a. konteks-

tą minėtina reikšmingą įtaką lietuviškos administracijos modelio raidai turėjusi 1564–1566 m. atlikta pavietų reforma. O štai po Abiejų Tautų Respublikos žlugimo Lietuvos teritorijos valdymas buvo kardinaliai pakeistas rusiška administravimo praktika. Iki paskelbiant nepriklausomybę 1918 m., Lietuvai teko patirti ir kaizerinės okupacijos primestą administravimo specifiką, o Pirmosios Lietuvos Respublikos laikotarpiu besiformuojantį originalų teritorijos administravimo modelį dar kartą pakeitė sovietinės sistemos administravimo patirtis, besitęsusi iki paskutiniojo XX a. dešimtmečio. Tokios istorinės aplinkybės negalėjo nepalikti pėdsako valstybės valdymo mechanizmo struktūroje, todėl valstybės teritorinio organizavimo problemos vis dar egzistuoja. Nežvelgiant pernelyg toli į praeitį matyti, jog ir nūdienos Lietuvos administracinio tinklo reforma, skatinant regioninės politikos planavimą, vis dar yra diskusijų lygmenyje; nesutariama dėl savivaldos formų įtvirtinimo skirtinguose teritoriniuose lygmenyse ir dėl svarbiausių kriterijų atrankos, kuriais remiantis valstybės teritorinis administracinis suskirstymas būtų funkcionalus, europietiškas ir kartu patenkintų pilietinės visuomenės lūkesčius bei derėtų su istorinės praeities projekcijomis.

Šių svarstymų kontekste matyti, jog Algirdo Antano Gliožaičio monografijos „Lietuvos administracinis suskirstymas žemėlapiuose: nuo seniausių laikų iki XXI amžiaus pradžios“¹ pasirodymas, viena vertus, šliūkšteli dar šiek tiek alyvos į aitrią diskusijų ugnį, antra vertus, neabejotinai sukuria intrigą, kurią skaitytojui išduoda studijos antraštė, informuojanti, jog Lietuvos teritorinio vaizdo kaitos tendencijas įmanu stebėti tik kartografinėje medžiagoje ir tik su žemėlapių informacijos pagalba įmanoma atsekti iš tiesių sudėtingo teritorinių struktūrų modelio kūrimosi ir kaitos tendencijas.

Taigi A. A. Gliožaičio sprendimas analizuoti Lietuvos valstybės teritorijos administravimo procesų istoriją, pasitelkiant tik kartografinių šaltinių bazę, neabejotinai yra sveikintina iniciatyva, patvirtinanti, jog geografinio ir kartografinio pobūdžio tyrimai, kaip pagalbinės istorijos mokslo priemonės, gali sėkmingai įsikomponuoti į istorinių tyrimų lauką, suformuoti prielaidas naujiems metodologiniams ieškojimams ir galbūt tapti sprendimų paieškos raktų dalimi, narpliojant nūdienos teritorinio administracinio suskirstymo galvosūkius. Tokia šios studijos praktinio pritaikymo perspektyva neabejoja ir pats autorius, teigdamas, jog darbe pateikiami duomenys bus naudingi užbaigiant Lietuvos Respublikos administracinę reformą².

Pratęsiant mintį apie tokio pobūdžio studijos aktualumą istorinių, socialinių, geografinių tyrimų kontekste, pastebėtina, jog sumanymas remtis tik kartografiniais šaltiniais yra perdėm drąsus ir rizikingas, juolab, kad autoriaus pasirinkta tyrimo chronologija itin plati: nuo penkiolikto šimtmečio iki šių dienų aktualijų. Nepaisant to,

¹ A. A. Gliožaitis, *Lietuvos administracinis suskirstymas žemėlapiuose: nuo seniausių laikų iki XXI amžiaus pradžios*, Vilnius, 2008.

² Ten pat, p. 13.

leidinio novatoriškumą išryškina būtent ši aplinkybė: tai pirmas bandymas pateikti tegul ir referatyvią, bet daugiau mažiau nuoseklią Lietuvos teritorijos ir administracinės struktūros raidos istoriją, užfiksuotą kartografinėje medžiagoje nuo seniausių laikų iki dabarties.

Bene keturių šimtų puslapių apimties darbą sudaro šeši savarankiški skyriai, skaidomi į smulkesnes potemes, pratarmę, įvadą bei išvadas. Monografijos struktūrą dar papildo literatūros bei šaltinių sąrašas (tiesa, tai nėra tvarkingo bibliografinio aprašo pavyzdys, o tik teksto pastabų, nuorodų į cituojamus leidinius sąrašas), santraukos lietuvių ir anglų kalbomis, asmenvardžių bei vietovardžių rodyklės ir darbe vartojamų santrumpų sąrašas. Leidinyje gausu lentelių, todėl knygos struktūros išbaigtumui nebūtų pakenkęs ir lentelių sąrašas. Regis, darbui būdingas mokslinės monografijos aparatas, tačiau atidžiau susipažinus su knygos turiniu matyti, jog toks vertinimas yra pernelyg drąsus. Antra vertus, knygos leidybiniai duomenys nesuteikia informacijos, kokiam visuomenės ratui skiriamas šis leidinys, todėl belieka šiuos apmąstymus palikti individualiam skaitytojo skoniu.

Kalbant apie leidinio išorinės ir vidinės struktūros ypatybes pažymėtina, jog neabejotinai skaitytojo žingeidumas ir intelektualinis poreikis pažinti žemėlapiuose užfiksuotą valstybės administravimo istoriją yra nepelnytai slopinamas, autoriui pasirinkus šiuo atveju daugiau mažiau įprastą knygos formatą. Kelis kartus sumažintų žemėlapių reprodukcijos dažniausiai pateikiamos per abu knygos lapus, tokiu būdu sudarkant žemėlapių vaizdą, apsunkinant galimybę perskaityti „knygos siūlėje“ pranykstančią informaciją. Taigi greičiausiai leidiniui parinkus albumo formatą skaitančiojo sąlytis su kartografinė medžiaga būtų kur kas komfortiškesnis. Tačiau šiuos nepatogumus bent šiek tiek kompensuoja puiki leidinio iliustracijų poligrafinė kokybė bei skoningas knygos dizainas, bylojantis aukštą knygos išorinio apipavidalinimo kultūrą.

Kalbant apie vidinę knygos struktūrą pastebėtina, jog solidi teksto apimtis kontrastuoja su informatyvumo požiūriu itin šykščiu įvadu (p. 9–13). Be kita ko, į akis krenta ir supainiotas leidinio dalių eiliškumas: įvadas knygos turinyje yra pirmiau pratarmės. Neapleidžia nuojauta, jog knygos įvado turinys iš esmės charakterizuotinas kaip pratarmė, o pastarosios tekstas daugiau mažiau primena įvado knygos turinyje metmenis, tiesa, ignoruojant mokslinio darbo principus. Pratarmėje autoriaus pristatoma Lietuvos valstybės teritorinių administracinių struktūrų vystymosi ir raidos apžvalga anaip tol nepretenduoja į kritiškumą ir į visapusišką mokslinių duomenų referavimą, kuris iš tiesų būtų buvęs pravartus, įvertinant tyrimo objekto ir chronologijos apimtis. Jis būtų tikslingai užpildęs kai kur potuščius kartografinės medžiagos informacijos sluoksnius. Atsisakęs studijoje analizuojamai problemai skirtos istoriografijos apžvalgos, autorius tvirčiausiais autoritetais laiko lenkų tyrinėtoją Henryką Lowmiański ir lietuvių mokslininkus Oną Maksimaitienę bei Tomą Baranauską. Visiškai neprieštaraujant šiam A. A. Gliožaičiui pasirinkimui norėtusi atkreipti dėmesį ir į kitų tyrinėtojų, pavyz-

džiui, Jano Jakubowskio ir kitų mokslininkų tyrimus³, kurių darbų bent jau minimalus įvertinimas neabejotinai būtų suteikęs šiai monografijai trūkstantį mokslinį solidumą. O ir bene prieš dešimtmetį apgintos Vidmanto Daugirdo disertacijos, skirtos būtent Lietuvos valstybės teritorinio administracinio modelio raidos istorijai, nepaminėjimas šiame kontekste atrodo mažų mažiausiai keistas⁴. Bet nepaisant kritinių pastabų, akcentuotina, jog skaitytojas visgi turi galimybę įvertinti, kaip kūrėsi Lietuvos valstybės teritorijos administravimo sistema, kur ieškoti administracinio modelio ištakų ir kokie yra svarbiausi Lietuvos teritorijos administracijos kūrimosi momentai.

Tiesa, norėdusi atkreipti dėmesį dar į keletą pamatinių leidinio turinio detalių. A. A. Gliožaitis dėsningai vartoja „administracinio teritorinio“ suskirstymo apibrėžimą. Šios sąvokos turinio prasmė iš esmės nekelia didelių prieštaravimų, yra suprantama ir nedaugiaprasmė. Tačiau dėl preciziškumo reiktų akcentuoti, jog šių žodžių, vartojamų junginyje, semantika logiškai implikuoja atvirkščią jų seką: „teritorinis administracinis“ suskirstymas, remiantis tuo, jog pirmiausia turėtų būti įvardytas objektas, tai yra teritorija, o po to apibrėžta funkcija, tai yra administravimas.

Knygos turinys taip pat nusipelno pastabų. Kaip jau minėta, pasirinktas tyrimo objektas yra itin platus tiek turinio, tiek chronologijos požiūriu. A. A. Gliožaitis, nusprendęs knygos struktūrą organizuoti chronologiniu principu, kiekvieno šimtmečio Lietuvos teritorinio administracinio vystymosi istorijos ypatybėms žemėlapiuose atpažinti paskyrė po savarankišką skyrių. Šis pasirinkimas yra logiškas, motyvuotas ir leidžia aiškiai suvokti pavienių leidinio skyrių turinio prasmines detales. Gal kiek painoka kiekvieno skyriaus potemių sistema. Tačiau vėlgi tenka įvertinti tai, jog XV–XX a. kartografinė medžiaga yra itin įvairi, daugiasluoksnė, todėl rasti bendrą žemėlapių sisteminimo vardiklį nėra lengva. Galbūt dėl šios priežasties skyrių potemių pavadinimai, viena vertus, yra trafaretiški, kita vertus, – gana painūs, perpinant ir chronologinius, leidybinius aspektus, ir itin dažnai operuojant geografinėmis nuorodomis. Todėl norint rasti vieną ar kitą dominančios informacijos skirsnį, tenka itin atidžiai studijuoti turinį.

Pirmame skyriuje, apžvelgdamas Lietuvos teritorijos vaizdavimo ypatybes XV a. žemėlapiuose, autorius yra atsargus, išvalgos rezervuotos ir saikingos; pateikiama daug vertingos informacijos apie pirmuosius Lietuvos vardo paminėjimus žemėlapiuose ir pagrįstai konstatuojama, jog XV a. kartografijoje Lietuvos teritorinis administracinis susiskirstymas dar nebuvo žymimas (p. 29–32). Sugretinus šio skyriaus informaciją ir pirmąją tyrimo išvadą (p. 348), matyti tam tikri prieštaravimai. Tyrinėtojo teigimu, 1491 m. patobulintame Nikalojaus Kuziečio (*Nicolaus Cusanus*) žemėlapyje, kuri

³ J. Jakubowski, *Mapa Wielkiego Księstwa Litewskiego w połowie XVI wieku. Część północna*, Kraków, 1928. Greta to, minėtinas ir Zbysławas Wojtkowiakas, daug dėmesio skyręs Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės administracinių struktūrų vystymosi ir valdymo istorijai.

⁴ V. Daugirdas, *Lietuvos teritorinio administracinio susiskirstymo istorinė geografinė analizė*, Vilnius, 1997 [Daktaro disertacija. Gamtos mokslai, geografija (2 D)].

1507 m. išleido Markas Beneventietis (*Marcus Beneventanus*), pirmą kartą pažymėta Lietuva, susidedanti iš dviejų teritorinių administracinių vienetų: Žemaitijos (*Samogitia*) ir Lietuvos Kunigaikštystės (*Ducatus Lithuaniae*), nors jų ribos ir nepažymėtos (p. 348). Įvertinus šią pastabą norėtųsi akcentuoti, jog apie teritorinio administracinio susiskirstymo požymius žemėlapiuose galima kalbėti tik tada, kai yra pradedamos žymėti administracinių vienetų ribos. Kitais atvejais reikėtų konstatuoti tik vietovardžių ir kitos informacijos žymėjimą. Be kita ko, šiame žemėlapyje užrašas „Ducatus Lithuaniae“ tai tiesiog valstybės pavadinimo fiksavimas; sunku sutikti su autoriaus įžvalga, jog tai administracinio vieneto įvardymas. Tenka pastebėti, jog informacija apie Lietuvos valstybės teritorijos administravimą rašytiniuose šaltiniuose atsirado gerokai anksčiau, nei šie duomenys buvo pradėti fiksuoti žemėlapiuose, todėl vertinimus apie pirmuosius administracinio modelio požymius kartografijs reikėtų formuluoti ypač atsargiai. Juk senųjų žemėlapių kūrėjų motyvacija – ką žymėti ir ko ne – galėjo būti pati įvairiausia, todėl kritiškai nevertinant žemėlapių informacijos kyla grėsmė patekti į spekuliacijos pinkles.

XVI a. kartografijai skirtoje dalyje A. A. Gliožaitis mato jau daug daugiau Lietuvos valstybės teritorijos organizavimo atspindžių žemėlapiuose (p. 33–56). Tiesa, atkreiptinas skaitytojo dėmesys, jog tyrimo analizei autorius renkasi įvairius žemėlapius, kuriuose buvo kartografuojami įvairios apimties geografiniai duomenys. Dėl šios priežasties informacijos kiekis apie Lietuvą ir jos teritorijos ypatybes taip pat įvairavo. Nepaisant to, matyti, jog didžiųjų geografinių atradimų era gerokai praplėtė žmonijos geografinį akiratį, kas neabejotinai veikė ir kartografijos mokslo vystymąsi. Taigi XVI a. žemėlapiuose jau galima aptikti daugiau ir detalesnės informacijos. A. A. Gliožaitis akcentuoja, jog 1595 m. išleistame flamandų mokslininko Gerardo Merkatoriaus (*Gerard Mercator*) konkrečiai Lietuvai skirtame žemėlapyje pirmą kartą buvo pažymėtos Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės teritorinių administracinių vienetų ribos (p. 40). Šiame žemėlapyje iš tiesų jau galima pastebėti teritorinių administracinių riboženklių pėdsakus, tiesa, greičiausiai gerokai prasilenkiančius su realiai buvusiais ir rašytiniuose šaltiniuose fiksuojama administracinių ribų informacija. Tyrimo nuoseklumui būtų buvę pravartu išskirti du LDK administracinio modelio lygmenis (etninės Lietuvos žemių administracijos organizavimas ir laiko perspektyvoje prijungtų rytinių žemių administravimo specifika), tokiu būdu akcentuojant, jog tik 1613 m. Mikalojaus Kristupo Radvilos-Našlaitėlio žemėlapyje pirmą kartą pradėtos žymėti etninės Lietuvos žemių administracinių vienetų ribos, o prijungtų rytinių žemių administracija buvo pradėta fiksuoti jau XVI a. pabaigos kartografijoje. Taigi šiame kontekste A. A. Gliožaičio teiginys, jog 1595 m. G. Merkatoriaus žemėlapyje Žemaitija jau žymima kaip atskiras administracinis vienetas, kelia tam tikrų abejonių (p. 40). Juk Žemaitijos seniūnijos šiaurinės ir pietvakarinės ribos sutapo su valstybės sienomis, todėl tikėtina, jog minėtame žemėlapyje yra žymimos tiesiog valstybės ribos.

Itin išsamiai tyrinėtojas pristato XVII a. kartografijoje fiksuotą Lietuvos valstybės teritorinių administracinių struktūrų vaizdą (p. 57–116), pagrįstai kalbėdamas apie minėtą 1613 m. žemėlapi, kaip svarbų kartografinio darbo pavyzdį, kuris padarė itin didelę įtaką vėliau dirbusiems tyrėjams. Tai buvo pirmasis Lietuvoje braižytas žemėlapis, informacijos tikslumu ir gausa gerokai pranokęs iki tol buvusius darbus. Nenuostabu, jog visa vėlesnio laikotarpio kartografija iki pat XIX a. iš esmės laikytina šio darbo reproduktivumo rezultatu. 1613 m. M. K. Radvilos-Našlaitėlio žemėlapyje jau aiškiai matyti vaivadijų riboženkliai, o ir rytinės Žemaitijos ribos fiksavimas jau leidžia pagrįstai teigti, kad šiame žemėlapyje Žemaitijos seniūnija suvokiama kaip konkretus valstybės administracinis vienetas. Be kita ko, kaip pats autorius teigia, nors šis žemėlapis ir nėra įvardytas kaip administracinis, tačiau jame, be teritorinių administracinių vienetų išskyrimo, yra užfiksuoti bene visi miestai ir miesteliai, tuo metu buvę administraciniais centrais.

XVIII a. kartografijoje autorius itin taikliai išskiria svarbias žemėlapių grupes; matyti, jog šio laikotarpio žemėlapiuose į Lietuvos valstybės teritorinį administracinį modelį buvo žvelgiama iš skirtingų perspektyvų, kurias, be abejonės, nulėmė politinių įvykių tendencijos (p. 117–174). Galima konstatuoti, jog šio laikotarpio kartografijoje buvo apstu darbų, kuriuose Lietuvos administracinės struktūros buvo žymimos taip, kaip 1613 m. ar šio žemėlapio pagrindu sudarytuose kituose žemėlapiuose. Tačiau XVIII a. pabaigoje LDK skirti žemėlapiai buvo pradėti braižyti ir Rusijos imperijoje. Šiuose darbuose atsiranda naujos kartografinio vaizdo detalės: pradedami fiksuoti ne tik dėl Lietuvos ir Lenkijos valstybės padalijimų atsiradę teritoriniai pokyčiai (valstybinės sienos kaita), bet ir akcentuojamas naujas teritorijos administracinis suskirstymas į vietininkystes, gubernijas ir apskritis, nustatytas jau rusų valdžios.

Dar aiškiau rusų administracinio modelio recepcija išryškėjo XIX a. žemėlapiuose (p. 175–204), kuriems kartografijos vystymosi požiūriu būdingi iš esmės nauji metodiniai sprendimai. Kaip žinia, karinėms reikmėms tenkinti XIX a. pradėti sudarinėti ir topografiniai žemėlapiai, nuo ankstesnio laikotarpio žemėlapių besiskyrę tiek kartografinio dizaino požymiais, tiek duomenų atrankos ir kartografavimo technika. XIX a. politinėje arenoje nebebuvo Lietuvos valstybės; Lietuvos vardo nebeliko ir to laikotarpio žemėlapiuose, tačiau nepaisant to, rusų imperijos kartografinis štabas šiai teritorijai skyrė ypatingą dėmesį. Buvo sudarinėjami tiek pavieniems regionams, tiek gubernijoms skirti žemėlapiai, kuriuose fiksuotos apskričių ribos. XIX a. kartografijoje fiksuotam Lietuvos teritorijos administraciniam vaizdai autorius skiria itin didelį dėmesį, kruopščiai išryškindamas vienos ar kitos žemėlapių grupės svarbiausius aspektus.

A. A. Gliožaitis atkreipia dėmesį ir į dar vieną svarbią aplinkybę, jog XIX a. pradėti sudarinėti jau ir istoriniai Lietuvos valstybės žemėlapiai, kuriuose braižytos administracinės ribos buvo paveiktos visai kitų principų, žemėlapių sudarymo koncepcija atspindėjo tam tikrą mokslinį interesą ir būtent tik šios grupės žemėlapiuose buvo fiksuojamas Lietuvos vardas.

Monografijos autoriaus manymu, atskiro aptarimo nusipelno ir 1812 m. Rusijos karo su Prancūzija metu Lietuvoje įvestas Prancūzijos taikomas teritorijos administravimas, kaip svarbus pavyzdys, jog politiniai valstybių tarpusavio santykiai itin glaudžiai sąveikavo su teritorijų administravimo tvarka. Kitaip tariant, kiekvienas okupacinis Lietuvos valstybės periodas vienareikšmiškai gali būti charakterizuojamas žvelgiant tik per administracinių principų pokyčio prizmę; taigi prancūzmečiu Lietuvos teritorijos administracinių struktūrų istorija pasipildė dar keliais naujais administravimo modeliais; okupuotos valstybės teritorija buvo skirstoma į departamentus ir distriktus. Kaip žinia, pasibaigus karui vėl grįžta prie rusiško administravimo modelio, tačiau nors ir per sąlyginai trumpą laiką įvyko keletas administravimo tvarkos permainų. Šie pokyčiai visgi sėkmingai buvo įsisavinti žemėlapių kūrėjų ir perkelti į kartografinę plokštumą.

Akcentuotina ir tai, jog tik XX a. žemėlapiai, skirti Lietuvos teritorijai, buvo pradėti braižyti ir lietuvių kalba, tačiau žvelgiant į bendrą šio laikotarpio kartografijos kontekstą matyti, jog XX a. būdingos ne ką menkesnės Lietuvos teritorijos administravimo permainos (p. 205–347). Europos valstybių politinės konjunktūros lėmė, jog Lietuvai teko patirti įvairių valstybių politinę „globą“, todėl svetimų valstybių okupaciniam teritorijos administravimo režimui buvo būdingas daugiapakopis teritorijos valdymo principas. A. A. Gliožaitis detalai aptaria šių administravimo principų ypatybes, todėl nesistengiant atkartoti tyrinėtojo teiginių pasakytina, jog tokia politizuota valstybės teritorijos administravimo patirtis neabejotinai stipriai veikė ir jau nepriklausomos Lietuvos teritorijos administravimo reformos vykdymą. Belineka viltis, jog dabartinės šios problemos aktualijos, apie kurias buvo užsiminta teksto pradžioje, bus sėkmingai išspręstos, pasirenkant konstruktyvų savivaldos organizavimo principą.

Pabaigai pasakytina, kad A. A. Gliožaičio monografija „Lietuvos administracinis suskirstymas žemėlapiuose: nuo seniausių laikų iki XXI amžiaus pradžios“ yra vertingas darbas, neabejotinai rasiantis savo skaitytoją ir tikslingai papildysiantis istorinių, socialinių, geografinių tyrimų aruodą; nepaisant referatyvaus studijos tono, visgi aki-vaizdu, jog šio darbo aktualumą ir vertę išryškina būtent autoriaus pasirinkta darbo koncepcija – pateikti viską apimančią Lietuvos valstybės teritorinių administracinių struktūrų vystymosi vaizdą žemėlapiuose, tokiu būdu pačiam skaitytojui suteikiant galimybę pajusti laiko faktorius ir politinių aplinkybių paveiktą valstybės administracinio modelio evoliuciją: nuo pirmųjų valstybės vardo paminėjimų XV a. kartografijoje iki detalaus ir daugiapakopio administracijos vaizdo XX a. įvairaus laikotarpio žemėlapiuose, išryškinant svarbiausias politinių aplinkybių paveiktas valstybės administravimo permainas.

Laima Bucevičiūtė

Darius Staliūnas. **Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863.** Amsterdam / New York, NY Rodopi, 2007. 465 p.

2007 m. Rodopi B. V. leidykloje Olandijoje anglų kalba pasirodė lietuvių istoriko Dariaus Staliūno knyga „Rusinimas. Rusifikacijos reikšmė ir praktika Lietuvoje ir Baltarusijoje po 1863 m.“ Tai vienuoliktas knygų serijos „Dviejų pasaulių riboje. Tapatumas, laisvė ir moralinė vaizduotė Baltijoje“ tomas. Serija skirta, jos redkolegijos žodžiais, „kritiniams Baltijos šalių tapatumo, politikos ir kultūros tyrimams“.

Tyrinėtojai ir Lietuvos istorijos žinovai galėjo susipažinti su D. Staliūno monografija apie aukštosios mokyklos atkūrimo problemą Lietuvoje XIX a. viduryje – XX a. pradžioje¹ bei straipsniais, skelbtais moksliniuose žurnaluose (pvz., „Lietuvos istorijos metraštis“, „Lietuvių katalikų mokslo akademijos darbai“, „Ab Imperio“ ir kt.) ir patekusiais ar iš dalies patekusiais į šią knygą.

Tačiau nauja monografija kur kas platesnė savo apimtimi ir užmojais. Ji gali būti vertinama įvairiais požiūriais, kurie išsiskiria priklausomai nuo to, kokiam kontekste knyga vertinama. Nesigilinsiu į jos reikšmę, privalumus ir trūkumus Lietuvos istorinės kultūros kaip bendros, kolektyvinės, vienaip ar kitaip objektyvuotos praeities reprezentacijos kontekste. Įvertinti ją šiuo požiūriu būtų kitas ir ne tik istorikų uždavinys. Šiuo klausimu apsiribosiu keliomis pastabomis.

D. Staliūno knyga yra reikšminga ir svarbi kaip Lietuvos istorinės kultūros ryškios etnocentrizmo įveikos, jos atsinaujinimo (modernėjimo, o gal ir postmodernėjimo?) bei įsijungimo į tarptautinės istoriografijos procesus išraiška, svarbus to įsijungimo ženklas. Tai, beje, jaučia ir gana drąsiai formuluoja pats autorius, pateikdamas jau iš pirmo žvilgsnio kiek netikėtą knygos pavadinimą – „Making Russians“, arba problemiška vėl sugrįždamas prie, atrodytų, tradicinės lietuviškos istoriografijos rimtai apsvaistytų ir lietuvių kolektyvinėje savimonėje susigulėjusių klausimų apie Rusijos valdžios tautinės politikos pobūdį ir tikslus Lietuvoje. Siedamas D. Staliūno knygą su Lietuvos istorijos modernėjimu, anaip tol neteigių, kad XIX a. Lietuvos istoriografijos atsinaujinimas tik prasideda. Tokią reikšmę priskiriu „Lietuvių Atgimimo istorijos studijų“ serijos knygoms, E. Aleksandravičiaus ir A. Kulakausko darbui „Carų valdžioje. XIX amžiaus Lietuva“ (Vilnius, 1996), istorikų bendradarbiavimui su Rusijoje leidžiamu „naujosios politinės istorijos“ žurnalu „Ab Imperio“ ir kt.

Kaip minėjau, D. Staliūno knyga išleista anglų kalba. (Tikiuosi, kad sulauksime ir lietuviško jos leidimo). Taigi ji skirta visų pirma tarptautinei akademinėi bendruomenei. Kodėl šią knygą reikėjo leisti anglų kalba? Manau, kad ją vertėjo publikuoti angliškai dėl kelių priežasčių. Užsienio istoriografija nelietuvių kalba (šiuo atveju an-

¹ *Lietuvių Atgimimo istorijos studijos*, t. 16: D. Staliūnas, *Visuomenė be universiteto? (Aukštosios mokyklos atkūrimo problema Lietuvoje: XIX a. viduryje – XX a. pradžia)*, Vilnius, 2000.

glų kalba) dominuoja lietuvių istoriografijos atžvilgiu, ypač tiriant Lietuvos istoriją XIX a. Todėl D. Staliūno knyga anglų kalba dalinai išlygina šią asimetriją. Be to, knygoje pristatomas naujasis lietuviškas požiūris į Lietuvos istoriją XIX a. tarptautinėje mokslo bendruomenėje. Ji integruoja lietuvišką ir vakarietišką istoriografijos tradiciją ir pati pretenduoja į lygiavertę vietą tarptautiniame istoriografiniame procese. Žinoma, istorikų tekstai lietuvių kalba taip pat yra jo dalis, nors ir mažiau prieinami daugumai užsienio tyrinėtojų dėl kalbos barjero, todėl ir mažiau cirkuliuoja pasaulyje.

Palikdamas išsamesnį D. Staliūno knygos kaip indėlio į Lietuvos istorinę kultūrą vertinimą kitiems humanitarinių ar socialinių mokslų specialistams, aptarsiu jos reikšmę ir savitumą Lietuvos istoriografijoje. Taigi, kuo ši knyga yra svarbi ir reikšminga kaip indėlis į Lietuvos ir užsienio istoriografiją?

D. Staliūno knyga sugražina mus į ilgą ir „nenormalų“ Lietuvos istorijos XIX a., kai ji buvo Rusijos imperijos dalis. Tai senosios Lietuvos valstybingumo nykimo (ir bandymų jį atkurti) bei tautinės valstybės idėjos, modernios lietuviškos visuomenės bei lietuvių tautos formavimosi periodas. Vienas svarbiausių šių reiškinių raidos veiksnių buvo Rusijos imperijos valdžia ir jos politika buvusių LDK žemių ir etninių grupių atžvilgiu. Knygos įvade D. Staliūnas taip apibrėžia savo tyrimo objektą: „Koks buvo Rusijos tautinės politikos tikslas XIX a. septintajame dešimtmetyje, kurį istorikai paprastai vadina rusifikacijos periodu, vadinamajame Šiaurės vakarų krašte, daugiau ar mažiau apimančiame šių dienų Lietuvos ir Baltarusijos teritoriją“. Ir toliau sukonkreтина ir detalizuoja savo tikslą: „Taigi mes keliamo klausimą, ar [Rusijos] valdžia siekė asimiliuoti, akultūruoti ar integruoti kitas tautybes?“

Taigi D. Staliūno tyrimų objektas yra Rusijos centrinės ir vietinės administracijos tautinė politika Lietuvoje ir Baltarusijoje, kurią jis intensyviai tyrinėjo pastarąjį dešimtmetį, į paviršių iškeldamas oficialiąsias rusifikacijos reikšmes ir lygindamas jų praktikas po 1863 m. Knygos pavadinime ir įvade gal be reikalo nutylima aiški tyrimo galutinė chronologinė riba, nes tik pagal jos turinį galima suprasti, kada tiksliai pasibaigia autoriaus įvardijamas laikotarpis „po 1863 m.“; beje, atrodo, skirtingų skyrių galutinė chronologinė riba nevienoda: dažnai ji siekia XIX a. 7 dešimtmečio pabaigą², kai kur – XIX a. 8 dešimtmetį, dar kitur – maždaug iki 1905 m.

Nors tai gali sukelti tam tikrą tyrimo nenuoseklumo, chronologinio neišbaigtumo įspūdį (jeigu knyga išties apima laikotarpį iki 1905 m.), pati knyga yra novatoriškas pliuralistinių imperinės administracijos projektų, kuriais buvo siekiama sukurti lojalius tapatumus vadinamajame Šiaurės vakarų krašte, tyrimas, paremtas daugiausia naujais faktografiniais duomenimis. Kitas D. Staliūno knygos privalumas – originalus ir įžval-

² Į tai orientuoja skaitytoją ir pats knygos autorius, žr. p. 1. Čia ir kitur nuoroda į knygos „Making Russians“ puslapį.

gus imperinio centro rusifikacinės politikos vertinimas „pakraščiuose“. Į šiuos knygos privalumus jau buvo atkreiptas dėmesys anksčiau pasirodžiusiose jos recenzijose³.

D. Staliūnas savo plačią studiją organizuoja nuosekliai apibrėždamas jos problemą židini. Jam tokiu židiniu tampa skirtingų imperinės biurokratijos adaptacijos strategijų, ne tik, atrodytų, turėjusių siekti tų pačių tikslų, bet ir konfliktuojančių tarpusavyje, nevienodų rusifikacijos reikšmių ir praktikų išplėtojimas. Tai nagrinėjama šešiuose knygos skyriuose, analizuojant imperinę tautinę politiką regione įvairiais aspektais ar plotmėmis: gilinantis į tautinės politikos ir administracinių ribų Lietuvoje ir Baltarusijoje perbrėžinėjimo ryšį, tautinės politikos strategijos kūrimo aplinkybes XIX a. 7 dešimtmetyje, rusifikacijos reikšmes, tautiškumo sampratas praktikoje, konfesinius eksperimentus bei kalbinės politikos vingius.

Rusifikaciją Rusijos valdžia, tam tikros rusų visuomenės grupės ir pavieniai veikėjai suprato nevienodai. Knygoje bene pirmą kartą gerai parodyta, kad Lietuvoje buvo ne viena rusifikacija, o skirtingos rusifikacijos sampratos ir jos praktikos. „Optimistinė strategija“, tipiška 1863–1865 m., siekė pajungti beveik visą Lietuvą ir Baltarusiją Vilniaus generalgubernatoriaus valdžiai, kuris degė ir skleidė tikėjamą rusifikacinės politikos sėkmę. „Pesimistinės rusifikacijos“ atstovai, kurių požiūris ėmė dominuoti, anot D. Staliūno, XIX a. 7 dešimtmečio pabaigoje, netikėjo, kad Vilnius galėtų virsti iš lenkų į rusų centrą regione. Jie sunkiai įsivaizdavo, kad vadinamosios lietuviškos gubernijos taptų rusiškomis. Todėl istorikai turi atsižvelgti į šią rusifikacijos sampratą ir jų pritaikymo mechanizmų įvairovę po 1863–1864 m. sukilimo. Taigi ir Rusijos tautinė politika Lietuvoje ir Baltarusijoje po 1863 m. šioje knygoje analizuojama įvairuojančių specifinių terminų rinkiniu: politinė ir etnokultūrinė rusifikacija, polonizacija, integracija, asimiliacija, akultūracija, diskriminacija bei segregacija.

Tokiu būdu D. Staliūnas šliejasi prie pagrindinės tendencijos tarp Vakarų ir Rusijos istorikų, kurie aiškiai diferencijuoja Rusijos tautinės politikos tikslus regioniniu, etninių grupių ir chronologiniu požiūriu. Kartu tai itin skiria jį nuo tų lietuvių istorikų, kurie linko ir dabar linksta Rusijos imperijos tautinę politiką vaizduoti kaip „monolitinį mechanizmą su nekintamais tikslais, kai tiesmukai buvo siekiama asimiliuoti kitų etninių grupių narius“ (p. 299).

Knyga perša bendrą išvadą, kad rusifikacijos koncepcija neišsemia Rusijos tautinės politikos apibūdinimo problemos, nes tam prieštarauja tam tikrų etninių grupių ar pogrupių diskriminacijos (pvz., lenkų bei „kitataučių“ atveju; rusų sentikių iki 1905 m.) ir segregacijos (pvz., Krymo totoriai; sėslūs musulmonai Vidurio Azijoje; žydai, ypač nuo XIX a. 9 dešimtmečio), o ne integracijos politika.

³ S. Seegel, J. Cadiot ir J. Niessen recenzijas D. Staliūno knygai „Making Russians“ ir jo pastabas šiems recenzentams žr. *Ab Imperio*, 2008, Nr. 3, p. 417–442.

Knyga išsiskiria ir konceptualiai nauju požiūriu į Lietuvos istoriją, kuris diskreditavus XX a. 9–10 dešimtmečio sandūroje privalomą marksistinę istorijos traktuotę rungiasi su vėl XX a. pabaigoje mūsų istoriografijoje ir kolektyvinėje savimonėje įsitvirtinusių tautiniu Lietuvos istorijos naratyvu arba etnocentrizmu, pabrėžiančiu visų pirma etninės lietuvių tautos reikšmę istorijoje. Tai jau ne tiek okupuotos tautos XIX a., kiek daugiatautės ir modernėjančios visuomenės be savo valstybės istorija. Būtent ši nauja perspektyva, anot D. Staliūno, padėjo naujai pažvelgti į XIX a. istoriją: akiratyje atsirado ne tik etnografinė, bet to meto amžininkų atmintyje gyva LDK teritorija (maždaug dabartinė Lietuva ir Baltarusija), ne tik etniniai lietuviai, bet ir kitos Lietuvos etninės grupės (p. 9). Todėl ir knygoje „Making Russians“ nagrinėjama ne tik caro administracijos tautinė politika lietuvių, bet ir baltarusių, lenkų bei žydų atžvilgiu šiame regione.

Monografija pasižymi ir plačia rusifikacijos tyrimų istoriografinė apžvalga bei analize. Remdamasis gausia lietuviška istoriografija (P. Šležas, R. Vėbra, V. Merkys, A. Tyla, E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, Z. Medišauskienė ir kt.), autorius naudoja daug naujos – daugiausia pastarųjų trijų dešimtmečių – rusų (L. Gorizontov, A. Miller, M. Dolbilov), lenkų (A. Nowak, P. Łossowski, H. Głębocki), vokiečių (A. Kappeler) ir anglakalbės (E. Thaden, Th. Weeks, P. Werth) literatūros šia tema.

Interpretuojant Rusijos tautinę politiką negalima remtis tik valdžios idėjomis ir veiksmais, reikia atsižvelgti į regionines ir vietines tendencijas bei įvairių visuomenės sluoksnių poziciją. Žinoma, kad įvairios Lietuvos visuomenės grupės XIX a. antroje pusėje, kaip ir anksčiau, buvo gana aktyvios. Todėl, mano požiūriu, plėtojant imperinės politikos tyrimus Lietuvoje XIX a., verta būtų toliau gilintis į Rusijos valdžios tautinės politikos tikslus, sampratas bei praktikas, o kartu susieti tai su kintančiomis nedominuojančių grupių laikysenomis ir elgsenomis daugialypės carų valdžios tautinės politikos atžvilgiu. Be to, svarbu būtų analizuoti ir įvairialypius adaptacijos procesus visuomenėje ar skirtingose socialinėse grupėse ir jų rezultatus. Būtent šių veiksmų ir jų padarinių sintezė įgalintų geriau atsakyti į klausimus, kuriuos skatina ir D. Staliūno knyga: koks kintančios ir nenuoseklios carų tautinės politikos poveikis vienai ar kitai Lietuvos visuomeninei (ir / ar etninei) grupei? Kiek ir kaip realiai vykstantys adaptaciniai procesai, veikiami oficialiosios politikos tikslų ir priemonių, bet ne vien jos nulemti, skatino kurtis bendrąją rusišką (politinę ir gal kultūrinę) tapatybę? Ir kiek skatino ir pabrėžė etniniu, religiniu, kalbiniu bei regioniniu požiūriu skirtingų tapatybių iškilimą?

Žinoma, tai jau ne konkrečiai tyrimo problemai skirtos monografijos, o greičiau istorinei sintezei būdingo darbo, kuris pateiktų pačios istorinės praeities vaizdą, uždavinys.

Grigorijus P o t a š e n k o

Recenzija su istoriografiniu prieskoniu

Česlovas Laurinavičius, Vladas Sirutavičius. **Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios**. Vilnius, 2008. 579 p.

Viena istorinės recenzijos užduočių yra surasti aprašomos knygos vietą istoriografijoje. Todėl neišvengiamai į aptarimą tenka įtraukti toje pačioje istoriografinėje lentynoje esančias studijas. Šalia V. Sirutavičiaus ir Č. Laurinavičiaus knygos „Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios“ yra keletas kitų darbų, parašytų analizuojamų įvykių sukūryje ir publikuotų beveik prieš keletą dešimtmečių. Tai dvi JAV lietuviu Alfredo Ericho Senno studijos – „Bundanti Lietuva“ (1992) ir „Gorbačiovo klaida“ (1993), ir britu Anatolio Lieveno studija „Baltijos revoliucija“ (1993)¹. Paminėjau autorių tautybę ne tik todėl, kad europiečiams tai įprasta. Patys autoriai tam suteikė ypatingą reikšmę. A. E. Sennas ir A. Lievenas savo kaip tyrinėtojų stipriąsias puses nurodė būtent vakarietišką žvilgsnį į 1987–1990 m. įvykius Lietuvoje (ir kitose Baltijos šalyse). Tad istoriografinėje lentynėlėje yra kelios studijos, parašytos dviejų lietuvių istorikų ir dviejų užsienio tyrinėtojų, kurių išleidimą skiria gana didelis laiko tarpas. Kokias Sąjūdžio gimimo ir SSRS subyrėjimo versijas siūlo mums šie autoriai? Ir kaip, atskleisdami svarbiausius XX a. pabaigos politinius įvykius, jie mato mus, tų įvykių dalyvius, stebėtojus ar / ir iniciatorius?

1987–1990 m. įvykiai užsieniečių akimis

Pirmoji A. E. Senno knyga „Bundanti Lietuva“ buvo publikuota anglų kalba 1990 m. ir tapo pirmąja studija, pristačiusia pasaulio visuomenei įvykius SSRS ir Lietuvoje. Kaip jau minėta, savo knygoje A. E. Sennas siekė įvertinti politinių įvykių eigą kritiška užsieniečio akimi. Tačiau jis taip pat teigė matęs įvykius „iš vidaus“, nes moka kalbą ir tiesiogiai dalyvavo daugumoje to meto svarbiausių įvykių. Nėra abejonės, kad šio mokslininko kompetencija, kilmės ryšys su Lietuva ir išnaudota unikali galimybė tiesiogiai stebėti aptariamus įvykius verčia mus rimtai priimti ir vertinti jo pateikiamą įvykių Lietuvoje interpretaciją.

Pirma, kas krenta į akis, tai itin retai knygoje minimi konkretūs asmenys. Pristatydamas Sąjūdžio gimimo aplinkybes, A. E. Sennas neindividualizuoja judėjimą subūrusių žmonių. Absoliučia dauguma atvejų žmonės, kurie daugeliui mūsų buvo ir yra išskirtinės asmenybės, A. E. Senno knygoje tampa bevardžiais. A. E. Sennas rašo: „Lietuvos kūrybinė inteligentija, ypač menininkai ir rašytojai, su entuziazmu atsiliepė

¹ A. E. Senn, *Bundanti Lietuva*, Vilnius 1992; A. E. Senn, *Gorbachev's Failure in Lithuania*, New York, 1995; A. Lieven, *The Baltic Revolution. Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence*, New Haven and London, 1993.

į Gorbačiovo raginimus vykdyti reformą ir imtis vietinės iniciatyvos.² Personalijos neįvardijamos ir tais atvejais, kai A. E. Sennas ėmė iš šių žmonių interviu ar dalijosi įspūdžiais. Knygos puslapiuose jie tampa „vienu draugu“, „mano draugu“, ar „viena moterimi“. Visgi ne itin jaukiai skamba apibūdinimas „kitas žmogus“, po kuriuo, pasirodo, slypėjo, bet knygos tekste nebuvo atskleistas, Donatas Sauka³. A. E. Senno knygoje anoniminiu tampa ir reikšmingas Dailininkų sąjungoje įvykęs susirinkimas 1987 m. lapkričio 13 d., kuriame priešingai valdžios reikalavimams buvo išrinkti nauji sąjungos valdybos pirmininkas Bronius Leonavičius ir sekretorius Arvydas Šaltenis. Apie šį pirmąjį Pertvarkos dvasia organizuotą įvykį A. E. Sennas rašo: „Menininkai įvykdė savo *coup d'etat* 1987 m. lapkričio mėn., kai triukšmingame Dailininkų sąjungos susirinkime buvo nuversta vadovybė ir išrinkti naujas pirmininkas ir sekretorius. (...) Greitai pasklido gandas, kad šis susirinkimas buvo Griškevičiaus širdies priepuolio priežastis: partijos sekretorius jame dalyvavo ir, aišku, jam nepatiko, kas ten vyko. Jis mirė tą pačią naktį.“⁴

Vienas svarbiausių Sąjūdžio gimimo etapų buvo susirinkimas, įvykęs 1988 m. birželio 2 d., dieną prieš Sąjūdžio iniciatyvinės grupės išrinkimą. Tačiau A. E. Senno aprašyme pavardžių nėra: „Birželio 2 d. susirūpinę intelektualai ir šiaip žinomi žmonės perpildė Mokslų akademijos susirinkimų salę Vilniaus priemiestyje. Susirinkimo tikslas – aptarti temą – „Ar įveiksime biurokratiją?“⁵ Dažniausiai savo knygoje A. E. Sennas neidentifikuoja nei Sąjūdžio žmonių, nei Lietuvos Laisvės lygos narių. Tačiau Lietuvos KP veikėjai knygoje neretai minimi su jų užimamomis pareigomis. Pasakodamas apie Rašytojų sąjungos pareikštą nepasitikėjimą N. Mitkinu, A. E. Sennas rašo: „Rašytojų sąjungos partinė organizacija jau spalio 12 d. buvo pareiškusi nepasitikėjimą Mitkinu ir Česlovu Šlyžiumi, agitacijos ir propagandos skyriaus vedėju. Tuomet kūrybinių sąjungų vadovai – rašytojai, dailininkai, muzikantai – susirinkę trumpam spalio 18 d. parengė telegramos Gorbačioviui tekstą: „Informuojame jus, kad Lietuvos TSR kūrybinių sąjungų partinių biurų ir vadovybių susitikime priimtas nutarimas pareikšti politinį nepasitikėjimą Lietuvos TSR CK sekretoriais R. Songaila ir N. Mitkinu.“⁶

Atsaini A. E. Senno laikysena personalijų atžvilgiu gali byloti tam tikrą autoriaus skepsį dėl Sąjūdžio kaip 1988–1990 m. įvykius lėmusios ir kūrusios jėgos. Atrodo, kad amerikietis vertino Sąjūdžio gimimą ne kaip sąmoningą Lietuvos intelektualų ir technokratų įkurtą judėjimą, tačiau tik kaip mechaninį atsaką į SSRS KP CK veiksmus. Knygoje jis teigia: „Nors Sąjūdis didele dalimi atsirado dėl priešiškos reakcijos

² A. E. Senn, *Bundanti Lietuva*, p. 16.

³ Ten pat, p. 93.

⁴ Ten pat, p. 16.

⁵ Ten pat, p. 38.

⁶ Ten pat, p. 134.

į XIX partinės konferencijos delegatų paskyrimą, Iniciatyvinė grupė nepateikė savo programos dėl partijos vidaus gyvenimo demokratizavimo, ir žinoma, dėl daugpartinės sistemos.⁷ Šiuo atveju Sąjūdžio veiklą A. E. Sennas pripažino esant konformistine ir pernelyg atsargia. Lygindamas judėjimą su estų Liaudies frontu, pirmenybę jis aiškiai atiduoda šiauriniams kaimynams: „Nepaisant šios veiklos (Sąjūdžio kūrimosi), lietuviams sunkiai sekėsi paversti žodžius veiksmais, ypač palyginus su stebinančiais įvykiais Estijoje, kur susiorganizavęs Liaudies frontas jau reikalavo ekonominės autonomijos. Užsienio stebėtojai kalbėjo apie „lietuvių konservatyvesnę požiūrį į šiuos dalykus“ ir apie „lietuvių atsargumą bei jų nusistatymą neperžengti sovietinės tolerancijos ribų“⁸.

A. E. Senno abejones Sąjūdžio veikla ir jo ateitimi išduoda ir autoriaus primygtinė sovietinių propagandinių šūkių kritika. Atrodo, kad A. E. Sennas skubėjo naudotis proga ir siekė dar kartą iškelti Lietuvos okupacijos klausimą pasaulio bendrijos akyse, nes nebuvo tikras, ar Lietuvoje gyvenantys žmonės išsaugos atsiradusią galimybę kalbėti ir girdėti istorinę tiesą bent kiek ilgiau. Kita vertus, suprantamas jo džiaugsmas, galint laisvai išsakyti tai, kas buvo slėpta dešimtmečiais. Tačiau nuolatinis sovietinės propagandos kartojimas knygoje labiau tiko mitingui Vingio parke, nei rimtai 1987–1990 m. įvykių analizei. A. E. Sennas primena: „Po Antrojo pasaulinio karo sovietinės Lietuvos istorikai suformulavo naują tautos istorijos interpretaciją. 1953 m. Romas Šarmaitis savo knygoje „Kai kurie XIX a. antrosios pusės lietuvių nacionalinio išsivadavimo judėjimo istorijos klausimai“ pareiškdamas, kad klasių kova Lietuvoje visada buvo svarbesnė už tautinį klausimą. (...) kad Antano Smetonos autoritarinis režimas 1926–1940 m. buvęs fašizmo triumfas Lietuvoje, o jo žlugimas 1940 m. išlaisvino tautą. (...) Remiama valdžios griežtos cenzūros Šarmaičio schema išsilaikė iki devintojo dešimtmečio“⁹.

Atrodo, kad A. E. Senno noras išsakyti istorinę tiesą, naudojantis sovietinės ideologijos klišėmis, buvo glaudžiai susijęs su tuo, kaip jis pats matė ir priėmė 1945–1990 m. Lietuvą. Pristatydamas propagandinį profesoriaus K. Navicko darbą, A. E. Sennas buvo įsitikinęs, kad atspindi visų sovietinės Lietuvos istorikų nuomonę: „Istoriniams ginčams aštrėjant ir Vasario 16-ajai artėjant, komandinė-administracinė sistema suorganizavo iš straipsnių ir knygų užtveriamą ugnį, norėdama sumenkinti šios datos svarbą. Vaitkevičius ir Žiugžda aiškino, kodėl 1918 m. vasario mėn. deklaracija buvo bereikšmė, o partijos lyderis Songaila nurodė, kad Sovietų Sąjunga esanti „suverenių valstybių sąjunga“. (...). „Vilniaus universiteto profesorius Konstantinas Navickas išspausdino mimeografuotą „Paskaitų konspektą“ (...). Įspėdamas, kad negalima leisti

⁷Ten pat, p. 42.

⁸Ten pat, p. 36–37.

⁹Ten pat, p. 4.

„lietuviškiesiems buržuaziniams nacionalistams ir jų globėjams užsienyje klastoti istorijos ir tuo būdu klaidinti mūsų visuomenės“, jis citavo Lietuvos komunistų partijos ideologinį vadovą Šepetį, sakiusį, kad istorikai turi parodyti Vasario 16-osios deklaracijos „reakcinę reikšmę“¹⁰.

Istoriografinę A. E. Senno laikyseną suformavo vadinamoji totalitarinė Vakarų sovietologijos kryptis¹¹. Laikydamasis šios metodologijos principų, A. E. Sennas sovietinės Lietuvos žmones vertina kaip atomizuotus, indoktrinuotus ir negalinčius pasipriešinti režimui individus. Totalitarinės krypties istoriografijoje žmonių veikla nėra analizuojama. Čia veikia doktrina ir ideologija, valdžia ir jos jėgos struktūros. Todėl natūraliai A. E. Sennas didesnę dėmesį savo knygoje sutelkia ties sovietine propaganda, sovietiniais ideologais ir jų reakcija į Sąjūdį, nei į patį Sąjūdį ir jo raišką. Mažai dėmesio jis skiria ir Laisvės Lygai. Kalbėdamas apie 1987 m. vasario 16 d. minėjimą, A. E. Sennas iš esmės pristato vidaus armijos taktiką minėjimo metu ir KP ideologų veiksmus, o ne analizuoja įvykių kaip nacionalinį pasipriešinimą: „Oficialūs sovietiniai atstovai gyrėsi, kad lietuviai nepasidavę provokacijoms. Lietuvos vidaus reikalų ministras Stasys Lisauskas kalbėjo apie „Vakarų propagandos fiasko“. (...) Partijos sekretorius Songaila vėliau pareiškė, kad „galima sakyti“, jog šešioliktoji nieko nieko neįvyko. (...) Maskva pranešė: „Visoje Lietuvoje milicija sulaukė 32 žmones už chuliganizmą ir viešosios tvarkos pažeidimą, tačiau tai neturėjo nieko bendro su ekstremistų kiršinimais. (...) Lietuviai, teigiama pranešimo pabaigoje, „gruodžio 16 d. pažymės 70-ies metų tikrojo valstybingumo sukaktį, kai Sovietų valdžia Lietuvoje buvo paskelbta“¹².

Tačiau metodologijos požiūriu knygoje „Bundanti Lietuva“ A. E. Sennas neretai peržengia nuosekliam totalitaristui būdingą sovietmečio vertinimą ir pakeičia jį „dipukiška“ laikysena. Kalbėdamas apie sovietinių piliečių, ypač istorikų, indoktrinaciją A. E. Sennas vadovaujasi vieninteliu faktoriumi – jų amžiaus cenzu. Pasak jo, visi, Lietuvoje pradėję mokytis po 1945 m., yra paveikti sovietinės ideologijos. Knygoje jis rašo: „Viename laiške, rašytame spaudai [1988 m. „Tiesai“ – D. M.], buvo sakoma: „Turime pripažinti, kad dauguma jaunesnių nei 50 metų respublikos gyventojų menkai susipažinę su Lietuvos istorija.“ Šis sovietinės istorijos rašymo ir mokymo pasmerkimas lietė tuos, kurie pradėjo mokytis po 1945 m. Žmonių atmintis visą laiką buvo atsvara oficialiajai istorijai – senoji generacija tyliai bandė koreguoti istorikus. (...) Senoji karta, atsimindama šiuos įvykius, įvardydavo juos kitaip: sovietinė kariuomenė okupavo Lietuvą 1940 m., o jos sugrižimas 1944–1945 m. buvo antroji okupacija“¹³.

¹⁰ Ten pat, p. 20–21.

¹¹ D. Marcinkevičienė, Sovietmečio istoriografija: užsienio autorių tyrinėjimai ir interpretacijos, *Lietuvos istorijos metraštis*, 2003–2, p. 91–106.

¹² Ten pat, p. 23.

¹³ Ten pat, p. 5.

Lietuvių kultūros sunaikinimą A. E. Sennui vienareikšmiškai įrodo LSSR vėliava („Standartizuota sovietinės Lietuvos vėliava, beveik nesiskirianti nuo kitų respublikų, simbolizavo Sovietų sąjungos tautų asimiliavimo procesą ir lietuvių kultūros sunaikinimą“, p. 6). Žinoma, socialistinės Lietuvos valstybės atributika buvo okupacijos simboliai, tačiau vienareikšmiškai jie nebylojo autentiškos kultūros pabaigos.

1987–1990 m. pertvarka Lietuvoje A. E. Sennui pirmiausia susijusi su ikikarinės Lietuvos valstybės ir jos socialinio gyvenimo atgaivinimu. Daugiau nei keista, kad Vakarų mokslininkas gali rimtai siūlyti profesionaliems istorikams gražinti į apyvertą Adolfo Šapokos „Istoriją“ ir iš jos mokyti. A. E. Sennas rašo: „Visi atkreipė dėmesį į vieną knygą – į Adolfo Šapokos „Lietuvos istoriją“, išleistą Lietuvos švietimo ministerijos 1936 m. kaip vadovėlį gimnazijoms, o dabar išstremtą į specfondus. (...) 1988 m. Šapokos istorija tapo nepasitenkinimo oficialiąja istoriografija įsikūnijimu. (...) Istorikams labai nepatiko, kad žmonės idealizuoja senesnius veikalus“¹⁴.

Knygoje „Bundanti Lietuva“ A. E. Sennas didžiausią dėmesį skyrė sovietinei ideologijai ir propagandai ir itin atsargiai vertino Sąjūdžio ir Lietuvos Laisvės Lygos įtaką politiniams 1987–1990 m. įvykiams bei apskritai jų galimybę veikti savarankiškai. Pasak A. E. Senno, to meto politinė įtampa buvo tik tarp dviejų jėgų, t. y. Amerikos ir Rusijos. Pasak A. E. Senno, Sąjūdžio veikla ir SSRS griūtis taip pat priklausė tik nuo tų dviejų politinių polių sankirtų. Įdomu tai, kad ši A. E. Senno versija kardinaliai keitėsi po kelerių metų. Antroje savo knygoje, publikuotoje 1995 m., „Gorbačiovo klaida“ A. E. Sennas dėlioja jau kitus SSRS griuvimo akcentus. Antroji knyga yra persmelkta lietuviško patriotizmo dvasia ir būtent joje Lietuva tampa esminiu imperiją išardžiusiu veiksmu. Deja, autorius nepaaiškina, kodėl pirmojoje jo knygoje Sąjūdis dar tebuvo bevardžių žmonių grupė, inicijuota Maskvos politinių įvykių, o Lietuvos gyventojai – indoktrinuoti sovietinės valstybės piliečiai. Tuo tarpu „Gorbačiovo klaidoje“ lietuviai ir Lietuva pristatomi kaip esminis SSRS žlugimo veiksnys, kurio CK KP pirmasis sekretorius neįvertino ir todėl pralaimėjo.

Britų politologo Anatolio Lieveno knyga „Baltijos revoliucija“ taip pat buvo parašyta tiesiogiai stebint to meto įvykius. Studija įdomi daugeliu aspektų. Visų pirma A. Lievenas aprašo pertvarkos ir tolesnių politinių įvykių eigą visose trijose Baltijos šalyse, pateikdamas menkesnius ar išsamesnius palyginimus. Antra, autorius skiria daug dėmesio visų trijų šalių istorijai ir atskleidžia nemažai taiklių ir subtilių baltų charakterio ir mentaliteto bruožų. Kita vertus, ir pastaroji aplinkybė daro A. Lieveno knygą panašią į A. E. Senno „Bundančią Lietuvą“, Lietuvos Sąjūdžio veiksmus jis taip pat sieja ir aiškina tik su išorinėmis aplinkybėmis. A. E. Sennui daugiausia tai buvo SSRS KP išprovokuoti veiksmai, o A. Lievenas Sąjūdžio veiksmų logiką aiškina Lietuvos istorija ir jos įtaka lietuvių priimtiems sprendimams. A. Lievenas kaip ir A. E. Sennas,

¹⁴ Ten pat, p. 17.

nors ir aprašydamas Sąjūdžio judėjimą emociškai šiltai, nemanė lietuvius esant sąmoningais Sąjūdžio architektais, taigi istorijos subjektais ir kūrėjais. Pasak A. Lieveno, Sąjūdžio iniciatyvinė grupė savo veiksmuose vadovavosi ne logika ir ne ekonominiais ar politiniais svertais, bet Lietuvos istorijos simboliais ir vaizdiniais. Iniciatyvinės grupės nariai esą nesąmoningai sekė Lietuvos istorijos diktuojama logika ir tai nulemdavo Sąjūdžio iniciatyvinės grupės, o vėliau politinės partijos sprendimus.

A. Lieveno nuomone, viena lemtingiausių lietuvių istorinio palikimo naštų yra jų nacionalizmas. Šiuo atveju 1990-ųjų Lietuvą A. Lievenas lygina su trečiąja pasaulio šalimi. Pasak politologo, net jei dalis lietuvių privačiame gyvenime ilgainiui perims vakarietiškas vertybes, jie jausis nusikalte ir apleidę nacionalines tradicijas. Tada, kaip atsitiko daugelyje trečiųjų pasaulio šalių, visuomeninėje ir politinėje veikloje lietuviai vykdys dar labiau išreikštą nacionalistinę politiką¹⁵. Pasak A. Lieveno, būtent pernelyg užaštrintas nacionalinio savitumo jausmas trukdė V. Landsbergiui suvokti kitų tautų aspiracijas. V. Landsbergiui esą visada nelietuviai buvo tik „kiti“¹⁶. A. Lievenas teigia, kad stipriau nei latvių ir estų, lietuvių Sąjūdžio lyderiai jautėsi „išrinktoji Dievo tauta“. Esą jie pasiaukėjo dėl Vakarų ir išstatė save sovietų agresijai, todėl lietuviai manė automatiškai turintys teisę gauti Vakarų paramą ir pagalbą¹⁷. Tradiciškai istoriniu lietuvių atsargumu žydų tautybės žmonių atžvilgiu, o ne susiklosčiusia kasdienio darbo situacija Seime, A. Lievenas aiškina ir Emanuelio Zingerio atleidimą iš Seimo Užsienio reikalų komiteto vadovo posto¹⁸.

A. Lievenas nurodo ir kitą 1987–1990 m. lietuvių politinio laisvėjimo kliūtį. Pasak jo, sovietinis mentalitetas buvo užvaldęs didesnę tautos dalį, o grupelė Sąjūdžio žmonių siekė sudaryti atsvarą. Panašiai kaip A. E. Sennas A. Lievenas matė lietuvius kaip atomizuotus sovietinius piliečius, menkai tesuvokiančius tikrąją 1987–1990 m. įvykių prasmę. Kaip įrodymą A. Lievenas pateikia 1992 m. rinkimus į Seimą, kuriuos Sąjūdis pralaimėjo¹⁹. Sovietinį mentalitetą A. Lievenas stebėjo ir tarp Lietuvos Laisvės Lygos narių, kurie aiškino nesėkmingus 1992 m. rinkimus vergiška lietuvių prigimtimi ir rengėsi ją pakeisti. A. Lievenui ši idėja priminė klasikines Lenino mintis²⁰. Kaip sovietinio palikimo relikštą A. Lievenas nurodo ir užsispyrusį sąjūdiečių nenorą klausyti Vakarų ekspertų patarimų, o elgtis „savo lietuvišku būdu“. A. Lievenui atrodė, kad tas „lietuviškas būdas“ ir jo raiška buvo ne kas kita kaip sovietinis mąstymas. Kaip pavyzdį jis pateikia K. Prunskienės pirmosios vadovaujamos vyriausybės uždarumą ir premjerės polinkį priimti sprendimus siaurame rate²¹. Kai kurias Sąjūdžio iniciatyvas

¹⁵ A. Lieven, min. veik., p. XV.

¹⁶ Ten pat, p. 167.

¹⁷ Ten pat, p. 29.

¹⁸ Ten pat, p. 141.

¹⁹ Ten pat, p. 218.

²⁰ Ten pat, p. 74.

²¹ Ten pat, p. 31.

A. Lievenas apskritai traktavo kaip veiksmus, skaldančius Baltijos šalių vienybę. Taip atsitiko, kai Lietuva pradėjo savarankiškas derybas su Rusija dėl armijos išvedimo²².

„Nuo Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios“: po dvidešimties metų

Česlovo Laurinavičiaus ir Vlado Sirutavičiaus knygoje „Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios“, išleistoje 2008 m., analizuojami tie patys 1987–1990 m. įvykiai: Sąjūdžio gimimas ir formavimasis, SSRS griūtis ir nepriklausomos Lietuvos Respublikos paskelbimas.

Aptardami SSRS irimą Č. Laurinavičius ir V. Sirutavičius pabrėžia tuo metu vykusių procesų sudėtingumą ir neišskiria vieno lemiamo veiksnio (ką daugiau ar mažiau mėgino daryti A. E. Sennas ir A. Lievenas). Pačioje knygos pradžioje lietuvių autoriai pristato penkis faktorius, padariusius įtaką sovietinės imperijos griūčiai: ekonominį, JAV užsienio politikos SSRS atžvilgiu, sovietinės nomenklatūros faktorių, nacionalinį faktorių šalies viduje, M. Gorbačiovo asmenybės bei jo pradėtus liberalizacijos ir demokratizacijos procesus. Pirmuosius du sąjungos iširimo faktorius, ekonominį ir JAV užsienio politikos, Č. Laurinavičius ir V. Sirutavičius palieka amerikiečių istoriko Stepheno Kotkino pasiūlytuose metodologiniuose rėmuose²³. Šiuo atveju pabrėžiama, kad nors 8 dešimtmečio pabaigoje dėl sovietinės sistemos neefektyvumo ir ypač dėl naftos kainų kritimo tarptautinėje rinkoje SSRS įžengė į ekonominę krizę, tačiau iš esmės šalis dar negreitai būtų sustojusi²⁴.

Dėl JAV vykdomos užsienio politikos istorikų knygoje teigiama, kad nors amerikiečiai siekė demokratizacijos procesų Rusijoje, kita vertus, buvo galima pastebėti jų pastangas ne griauti SSRS, bet ją išsaugoti²⁵.

Priimdami sovietinę nomenklatūrą kaip dar vieną SSRS iširimo faktorių, Č. Laurinavičius ir V. Sirutavičius remiasi pavyzdžiais, kai vadinamoji nomenklatūra arba jos technokratinė dalis totalitarinėse, autokratinėse sistemose dažnai evoliucionuodavo demokratijos link ir tapdavo pertvarkų varikliu²⁶. Kita vertus, čia būtų galima prisiminti klasikinį Milovano Djilaso veikalą „Naujoji klasė“, apibūdinantį sovietinę nomenklatūrą kaip demoralizuotą, merkantinį sluoksnį, kuris vėliau ar anksčiau supūdytą sistemą iš vidaus (o ne taps demokratiškas pertvarkų avangardu)²⁷.

Knygos įžangoje rašoma, kad 1987–1990 m. politiniai įvykiai bus pristatomi įvertinant visus penkis faktorius. Tačiau iš esmės lietuvių istorikų knyga skirta paskutiniui

²² Ten pat, p. 78.

²³ S. Kotkin, *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970–2000*, Oxford, 2001.

²⁴ Č. Laurinavičius, V. Sirutavičius, *Sąjūdis: nuo „Persitvarkymo“ iki Kovo 11-osios*, Vilnius, 2008, p. 21.

²⁵ Ten pat, p. 20.

²⁶ Ten pat, p. 26.

²⁷ M. Djilas, *The New Class*, 1957.

dviejų SSRS iširimo veiksnių analizei – nacionalinio faktoriaus, t. y. lietuvių nacionaliniam judėjimui, ir iš dalies M. Gorbačiovo veiksams kaip atsakui į Sąjūdį atskleisti. Konkretuodami savo analizę ties lietuvių nacionaliniu judėjimu 1987–1990 metais, Č. Laurinavičius ir V. Sirutavičius užpildo vieną pagrindinių tuščių nišų SSRS griūties istoriografijoje. Teigdami, kad Pabaltijo nacionalinių judėjimų ir Rusijos suvereniteto atkūrimo išcentrinė jėga buvo milžiniška, Č. Laurinavičius ir V. Sirutavičius detalai atskleidžia Lietuvos Sąjūdžio formavimosi aplinkybes, Sąjūdžio priimtų sprendimų logiką ir pačių sąjūdiečių politinio sąmonėjimo trajektorijas. Tad knyga įtvirtina Pabaltijo šalių nacionalinį judėjimą kaip vieną SSRS griūties faktorių, kas savaime suprantama baltams, bet retai akcentuojama užsienio istoriografijoje.

Sąjūdis ir sąjūdiečiai kaip istorijos subjektai. Kitaip, nei A. E. Sennas ir A. Lievenas, Č. Laurinavičius ir V. Sirutavičius ypatingą dėmesį skiria Sąjūdžio ištakose buvusių žmonių personalijoms. Knygoje kruopščiai vardijami (jų pavardės rašomos net išryškintu šriftu) žmonės, kurie 1987 m. inicijavo pirmąsias viešas sovietinės sistemos kritikas: „Savotiškomis *perestroikos* Lietuvoje oazėmis tapo Rašytojų sąjungos partinės organizacijos susirinkimai, nuo M. Gorbačiovo laikų pradėti dažnai rengti kaip atviri. Vadovaujami Rašytojų sąjungos pirmininko Vytauto Gudaičio ir partinės organizacijos sekretoriaus Romo Gudaičio, susirinkimai dažnai tapdavo laisvos arba net revoliucinės minties generavimo vieta.“²⁸ Autoriai išvardija visas to meto Lietuvos mokslinio ar visuomeninio gyvenimo sritis (ir visus asmenis), kuriose girdėjosi pertvarkos balsai. Tai ir ekologinė nomenklatūrinio rašytojo Vytauto Petkevičiaus kova, kai 1986 m. jis sąjunginėje spaudoje pakėlė triukšmą dėl naftos gręžinių Kuršių Nerijoje; 1987 m. kovo mėn. susikūrusio gamtosaugos klubo „Talka“ įkūrėjų Vytauto Radžvilo, Gintaro Songailos, Naglio Puteikio veikla; Zigmo Vaišvilos „Žemyna“ ir Sauliaus Griciaus klubas „Atgaja“ ir kt.²⁹

Č. Laurinavičius ir V. Sirutavičius pabrėžia, kad 1988 m. birželio 2 d. susirinkime Verkiuose išryškėjo požiūrių skirtumai tarp ten dalyvavusių Jokūbo Minkevičiaus, Romualdo Ozolo, Kazimiero Antanavičiaus, Kazimieros Prunskienės. K. Antanavičius pasisakė už įmonių savarankiškumą ir rinkos laisvę, o K. Prunskienė pabrėžė respublikos nacionalinio apibrėžtumo poreikį³⁰. Istorikai akcentuoja, kad tuo metu judėjimo žmonės laviravo tarp siekio neperžengti sistemos ribų ir vilties ją humanizuoti bei demokratizuoti. Autoriai neslepia, kad judėjimo pradžioje sąjūdiečiai išties neturėjo ir nekėlė politinių uždavinių, o tapatinosi su M. Gorbačiovo revizuotos SSRS vizija. Tačiau Č. Laurinavičiaus ir V. Sirutavičiaus atida konkreitiems asmenims ir jų evoliu-

²⁸ Č. Laurinavičius, V. Sirutavičius, min. veik., p. 41.

²⁹ Ten pat, p. 45.

³⁰ Ten pat, p. 72.

cionuojančioms mintims byloja, kad istorikai traktuoja sąjūdiečius kaip 1988–1990 m. įvykių iniciatorius, taigi istorijos subjektus.

Politinio brandumo etapai. Atpasakodami Sąjūdžio istoriją Č. Laurinavičius ir V. Sirutavičius vadovaujasi „čia“ ir „dabar“ principu. T. y. lietuvių nacionalinį judėjimą ir jo raidą istorikai aiškina 1987–1990 m. įvykiais ir tuo metu atliktais lietuvių veiksmais, o ne Lietuvos praeitimi, baltų charakteriu ar sovietiniu mentalitetu. Tokiu būdu knygoje įtvirtinama nuostata, kad Sąjūdžio istoriją kūrė sąjūdiečiai. Vieną po kitos istorikai brėžia pakopas, atvedusias iki 1990-ųjų. Tarp daugelio kitų jie akcentuoja, kad 1986 m. A. Čekuolio vadovautame „Gimtajame krašte“ buvo išspausdintas straipsnis apie Šv. Kūčias, kuris tapo sensacija. O 1988 m. rugsėjo 25 d. Didžiojo geto sunaikinimo 45-ųjų metinių minėjimas Vilniuje, pasak istorikų, buvo persmelktas nuojauta apie neišvengiamą susidūrimą su tiesa. Kaip dar vieną sąjūdiečių politinio brandimo etapą Č. Laurinavičius ir V. Sirutavičius fiksuoja 1988 m. spalio 7 d., kai vėliavos pakėlimo proga organizuotame mitinge Katedros aikštėje A. Juozaitis viešai paragino siekti laisvės ir nepriklausomybės. To meto Lietuvos žmonių ideologinį susiskirstymą istorikai atseka įvertindami nuomones, išsakytas 1988 m. vykusiame represijų aukų minėjime: „1988 m. gegužę įvykusiame represijų aukų minėjime susikirto dvi radikaliai priešingos pozicijos: viena atstovavo vadinamajam lenininiam identitetui, kita – antisovietiniam ir antitarybiniam identitetui, artimam tarpukario Lietuvos laikams. Nė vienas iš tų identitetų nesulaukė didesnės žmonių paramos.“³¹

Rekonstruodami 1988 m. birželio 2 d. susirinkimą Verkių rūmuose, Č. Laurinavičius ir V. Sirutavičius akcentavo būsimos Sąjūdžio iniciatyvinės grupės narių tapatinimąsi su LKP vykdoma pertvarka, o netrukus istorikai fiksavo tam tikras transformacijas. Remiantis Sąjūdžio Seimo V sesijos medžiaga, knygoje žingsnis po žingsnio atkuriama prasidėjusi politinė diferenciacija judėjimo viduje, kai dalis sąjūdiečių atsisakė socializmo reformavimo idėjos ir nedviprasmiškai linko į Lietuvos politinę nepriklausomybę. Šiuos pokyčius Č. Laurinavičius ir V. Sirutavičius siejo su Kauno sąjūdiečių radikalėjimu. Pasak istorikų, 1989 m. liepos mėn. R. Ozolo iniciatyva įvyko kitas Sąjūdžio politinės brandos etapas ir aiškus posūkis į antikomunizmą. Tuo metu R. Ozolo iniciatyva Sąjūdis prisijungė prie LLL įsteigto specialaus politinio bendravimo forumo, į kurį LKP vadovai jau nebuvo kviečiami. Kartais Č. Laurinavičius ir V. Sirutavičius piešia komiškas situacijas, kurios leidžia beveik vizualiai pamatyti dar vieną Sąjūdžio išaugtą politinį rūbą. Šiuo atveju istorikai brėžė LSSR AT demokratėjimo vaizdą, atpasakodami AT prezidiumo panaikinimą 1989 m. sausio 15 d. šešioliktoje sesijoje: „Nebeliko prezidiumo... Deputatus pasitiko tik prezidume sėdintis AT

³¹ Ten pat, p. 65.

„spikeris“ Lionginas Šepetys ir keli sekretoriato nariai. Valdžios ir partijos veikėjai kartu su kitais deputatais kukliai sėdėjo salėje.³²

Kaip ir kitiems šioje recenzijoje minimų studijų autoriams Č. Laurinavičiui ir V. Sirutavičiui buvo svarbios to meto emocijos. Tačiau A. E. Sennas aprašė pakilias, romantiškas Lietuvos žmonių nuotaikas ar, kitaip tariant, jų entuziazmą, o Č. Laurinavičiui ir V. Sirutavičiui rūpėjo ne tik ir ne tiek perteikti nuotaikas, kiek pastebėti po jomis slypinčias žmonių mąstymo permainas. Taip 1988 m. spalio 22–23 dienomis įvykusiame Sąjūdžio suvažiavime istorikai pastebi ne tik sujaudintą minią, bet emocijas, išduodančias besikeičiančius politinės įtakos centrus. Vienas tokių momentų bylojo lyderio pozicijų atidavimą LKP vadovams: „Tačiau iškalbingiausia yra filmuota medžiaga. Joje matyti, kaip po kun. V. Aliulio MIC pasisakymo pakyla į tribūną J. V. Paleckis ir kažką pasako pirmininkaujanti A. Buračiui. Šis aiškiai nustebeęs atsistoja ir paskelbia: „Yra gautas labai svarbus sprendimas – grąžinti Katedrą tikintiesiems.“ Salę apima neregėta euforija. Visi ploja, neša gėles LKP vadovams. Pastarieji atsistoja, priima sveikinimus ir lėtai palieka salę. Paskui juos išsena ir daug delegatų. Minia jau laukia jų prie Sporto rūmų su fakelais. Pagal sąjūdiečių skelbtą scenarijų, po pirmos suvažiavimo darbo dienos pabaigos Katedros link turėjo patraukti iškilminga eiseną, kurios priekyje turėjo eiti Sąjūdžio iniciatyvinė grupė. Bet eisenos priekyje atsiduria LKP vadovai. Prie Katedros įvyksta mitingas, kuriame dėmesio centre vėl LKP vadovai. (...) Taip beveik svarbiausio tautinio renginio laurai atiteko valdžiai...“³³

Per emocijų analizę istorikai atseka veiksnį, pajėgusį sustabdyti nacionalinį skilimą, kai LSSR AT 11 šaukimo 10 sesija priėmė sprendimą nesvarstyti 1988 m. lapkričio 18 d. deklaracijos dėl suvereniteto ir konstitucinio pasiūlymo dėl LSSR įstatymų viršenybės. Nors Sąjūdis siūlė svarstyti ir priimti tris Konstitucijos straipsnių pakeitimus: 11 str. – dėl Lietuvos teritorijos nuosavybės; 37 str. – dėl Lietuvos pilietybės; 70 str. – kad sąjunginiai įstatymai yra privalomi Lietuvos respublikoje, tačiau pirmininkaujantis L. Šepetys jų net nepateikė balsavimui dėl svarstymo. Šis įvykis suskaldė tautą, nes vieni palaikė Sąjūdį, kiti – A. Brazauską. Pasak istorikų, vienytoju tapo jaudinanti kardinolo V. Sladkevičiaus kalba: „Atrodo, kad tuo metu labai reikšmingi buvo kardinolo Vincento Sladkevičiaus vieši kreipimaisi į Lietuvos tikinčiuosius. Iki šiol skamba ausyse jo, tuomet jau slegiamo ligos ir patirtų vargų naštos, silpnas, tačiau įtaigus balsas, kuomet jis Katedros aikštėje susirinkusiai miniai alegoriškai kalbėjo apie jauną besiskleidžiantį daigą, kurį svarbu išsaugoti, nesutrypti. „Nelipkime vieni kitiems ant kulnų.“³⁴

³² Ten pat, p. 482.

³³ Ten pat, p. 172.

³⁴ Ten pat, p. 199–200.

Panašiai, pasitelkiant dar tik ore tvyrančias nuotaikas, knygoje prognozuojama, kad Sąjūdžio iniciatyvinė grupė veikiausiai bus linkusi į ne itin demokratinį sprendimų priėmimą. Knygoje pasakojamas pavyzdys, kai Lietuvos miestų ir rajonų iniciatyvinės grupės nariai atvykdavo Sąjūdžio „konsultacijų“ į Vilnių: „Vienas Šiaulių sąjūdžio lyderių V. Kačinskas prisiminė, kad nors grupių įgaliotiniai ir gaudavo kvietimus atvykti į Sąjūdžio iniciatyvinės grupės posėdžius, tačiau dažnai į juos nebuvo įleidžiami“. Gaudavome pranešimus, kada bus posėdžiaujama, pavakary nuvykdavome, kol iniciatyvinė grupė posėdžiaudavo, dažniausiai prasėdėdavome koridoriuje, po to gaudavome nurodymus, ką turime daryti“³⁵.

1987–1990 m. įvykių analizė ir istorinis „objektyvumas“. Aptariant 1987–1990 m. įvykių analizę, objektyvumo kriterijus yra beveik privalomas. Kita vertus, šis vertinimo aspektas Č. Laurinavičiaus ir V. Sirutavičiaus knygos recenzijoje netenka prasmės. Kodėl?

Objektyvumo kriterijų neabejotinai galima taikyti A. E. Senno, A. Lieveno ir S. Kotkino studijoms, kuriose 1987–1990 m. įvykiai SSRS ir Lietuvoje pristatomi selektyviai. Tuomet neišvengiamai kyla autorių atliktos atrankos klausimas. Tačiau Č. Laurinavičiaus ir V. Sirutavičiaus knygoje nenutrūkstama įvykių grandinė dėstoma taip preciziškai, kruopščiai ir net, sakyčiau, įkyriai, kad pro istorikų sumanytą sieta tiesiog nepraslysta nepastebėtas nė vienas net menkiausias to meto įvykis, atsitikęs politinėje „kairėje“ ir „dešinėje“. Antra, Č. Laurinavičiaus ir V. Sirutavičiaus studijoje įvykiai laiko atžvilgiu išdėstyti absoliučiai nuosekliai. Čia netaikytas įvykių svarbumo ar jų politinio reikšmingumo kriterijus. Iš pirmo žvilgsnio gali atrodyti, kad nenusakoma daugybė knygoje minimų faktų ir smulkių detalių apsunkina tekstą, tačiau būtent tai užtikrina įvykių interpretacijos objektyvumą.

Kita vertus, autorių pasirinktas nacionalizmo aspektas kuria metodologinius iššūkius. Visų pirma visapusiškam Pabaltijo šalių veiksmui SSRS griūties istorijoje apibrėžti dera pristatyti visų trijų šalių nacionalinius judėjimus, o to knygoje nėra. Žinoma, galima Lietuvos Sąjūdžio istorija kaip *case study*, bet tada tampa neaiškus jos vaidmuo ir reikšmė SSRS griūties procese. Šiuo atveju pagrindinis pavojus slypi pristatant Lietuvą kaip pagrindinį ir nepamainomą SSRS griūties faktorių. Tiesiogiai tokių teiginių knygoje nerasime, tačiau keliose vietose galima justi perdėtą Lietuvos sureikšminimą globalinių įvykių sukūryje. Pavyzdžiui, pasakodami apie G. Bušo ir M. Gorbačiovo susitikimą 1989 m. gruodžio 2–3 d. Maltoje autoriai teisingai pastebi, kad prezidentų pokalbio metu Lietuvos vardas nebuvo ištartas. Tačiau istorikų nuomone, netiesiogiai ir tarp eilučių pokalbis nuolat sukosi apie Lietuvą. Šiuo atveju cituoja-

³⁵ Ten pat, p. 114.

mi G. Bušo žodžiai, pasakyti M. Gorbačioviui, kad jei Rusija nesiims karinių veiksmų Lietuvoje, JAV taip pat „nedarys nieko tokio, kas šioje situacijoje didintų įtampą“. Dar daugiau, Č. Laurinavičius ir V. Sirutavičius pastebi, kad kai kurių asmenų nuomone, tai prilygo Kubos krizės situacijai ir taikiam jos sprendimui³⁶. Ar tikrai tai buvo tolygaus masto įvykiai? Sausio 13 d. įvykiai parodė, kad JAV nepuolė vykdyti pažado, duoto Maltoje (jei tokį apskritai davė). Kita vertus, net ir kruvini Sausio įvykiai negali būti lyginami su Kubos įvykiais ir jų galimomis pasekmėmis didžiulei pasaulio daliai. Veikiausiai 1990 m. kovo mėn. SSKP CK Politbiure M. Gorbačiovas, mestelėjęs frazę apie nepaklusnių respublikų sutramdymą, taip pat neturėjo galvoje Lietuvos, nes būta grėsmingesnių vidaus politikos problemų. Tačiau knygos autoriams magėjo M. Gorbačiovo mintyse matyti Lietuvą. Kita vertus, kaip pastebi Č. Laurinavičius ir V. Sirutavičius, patys sąjūdiečiai neretai neįvertindavo globalinės situacijos ir perversindavo savo pačių vaidmenį įvykiuose. Kaip pastebi istorikai, tarp sąjūdiečių plito naivoka nuomonė, kad M. Gorbačiovas siekia tapti prezidentu tik todėl, kad susidorotų su Lietuvos laisvės siekiais.

Neskaitant kardinaliai pasikeitusios A. E. Senno interpretacijos antroje jo knygoje „Gorbačiovo klaida“, kiti autoriai nepatvirtina Lietuvos kaip vieno esminių veiksmų SSRS griūtyje. S. Kotkino studijoje „Armagedon Avverted“ Lietuvos vardas apskritai minimas vos keletą kartų. Vienareikšmiškai pirmenybės Lietuvai nesuteikė ir A. Lievenas. Jo manymu, nacionaliniame judėjime trijų Baltijos šalių aktyvumas įvairiais laikotarpiais buvo nevienodas. 1987–1988 m. A. Lievenas atiduoda iniciatyvą Latvijai, kurioje tuo metu vyko pirmieji daugiataūkstantiniai mitingai; 1988–1989 m., pasak A. Lieveno, Estija tapo neginčijama lydere ir pertvarkos iniciatore, o šį vaidmenį vėliau perėmė Lietuva³⁷.

Nors per keletą šimtų puslapių Č. Laurinavičiaus ir V. Sirutavičiaus knygoje nuolatos sutinkamas Lietuvos vardas ir veda prie minties apie išskirtinį jos vaidmenį SSRS griūties istorijoje ir globalioje to meto politikoje, tačiau, kaip minėjau, knygoje tai nėra akcentuojama. Veikiau Č. Laurinavičius ir V. Sirutavičius sutelkia visą dėmesį į kiekvieną 1987–1988 m. įvykusį faktą, kiekvieną detalę, bemaž kiekvieną ir bent kiek lietuvių sąmoningumo trajektorijai svarbesnę emociją. Knygoje aiškiai ir nedviprasmiškai tikima, kad iki Kovo 11 d. buvo ateita, o ne atvesta ar pastūmėta link. Tą kelią nuėjo Sąjūdis ir sąjūdiečiai, o tam įvykdyti reikėjo būti veikiančios (ne įvykusios) istorijos subjektais. Tai bene vienas svarbiausių čia aptartos knygos nuopelnų, kuri lietuvių istorikai atliko profesionaliai, grakščiai ir subtiliai.

Viename paskutinių žurnalo „Metai“ numerių Viktorija Daujotytė, Remigijus Tamošaitis, Arvydas Šliogeris ir Vytautas Rubavičius diskutavo apie fizinę ir egzistencinę

³⁶Ten pat, p. 409.

³⁷A. L i e v e n, min. veik., p. 219, 221.

lietuvių benamystę šiais visuotinės emigracijos iš Lietuvos laikais. Visi pokalbio dalyviai sutarė, kad buvimas svetimoje šalyje gali atnešti tik dvasinį skausmą ir moralinį nuopolį. Sunku su tuo sutikti, nes daugeliui žmonių gyvenimas užsienio šalyje nėra jau toks neišmatuojamai skirtingas ir blogas nei gimtajame krašte. Tačiau vieną priežastį, kodėl Lietuvoje gyventi geriau, ir kuri nebuvo paminėta „Metų“ pokalbyje, galima įvardyti susipažinus su Sąjūdžio ir SSRS griuvimo istoriografija. Tada suvoki, kad istorikui, norinčiam tyrinėti ir rašyti Lietuvos istoriją, yra svarbu gyventi Lietuvoje.

Dalia Marcinkevičienė

Sebastian Gerhardt. **Polska Polityka Wschodnia. Die Außenpolitik der polnischen Regierung von 1989 bis 2004 gegenü ber den östlichen Nachbarstaaten Polens (Russland, Litauen, Weißrussland, Ukraine).** Marburg, 2007, 392 S.

Istorikas, paėmęs į rankas ir greitomis pervertęs šią vokiečio Sebastiano Gerhardto solidžios apimties knygą, publikuojamą kaip Vokietijos Herderio instituto Marburge Vidurio Rytų Europos studijų medžiagos šešioliką tomą, kurio pavadinimas lietuviškai skambėtų „Lenkijos Rytų politika. Lenkijos valdžios užsienio politika rytinių kaimyninių Lenkijai valstybių atžvilgiu 1989–2004 m. (Rusija, Lietuva, Baltarusija, Ukraina)“, garantuotai pasakytų, jog veikalas nepriskirtinas jo atstovaujamai mokslo disciplinai. Sakytume, tai netgi ne tarpdisciplininiais pagrindais konstruotas istoriko darbas, veikiau jau kokių nors socialinių mokslų reprezentacinis egzempliorius, su charakteringu teoretizavimo prioritetu, griežtai struktūruotu tekstu ir definicijų gausa jame. Visgi išsamiau pastudijavę minėtą veikalą, išvelgiame tam tikrą poreikį su juo išsamiau supažindinti ir istorikų bendruomenę, nes knygoje tiesiogiai nagrinėjami konkretūs istorijos mokslo teoriniai ir praktiniai aspektai. O „netradicinis“ to atlikimas, manytume, galėtų būti vienu esminių susidomėjimo šia knyga objektų istorikams, kuriems šiaip pati tyrimo tema yra svetimoka. „Artimesniems“ tyrimo temai kolegoms galėtume tiesiog anonsuoti, jog pasirodo, veikale ne tik esama (ypač antrame skyriuje) tikro istorinio naratyvo, analizuojama istorijos kaip mokslo disciplinos vaidmuo ir įtaka tam tikram apibrėžtam istorinės raidos procesui, tačiau dar daugiau – tam tikrų XX a. Lenkijos istorijos faktų recepcija jos visuomenėje imama pagrindu visai sudėtingai knygos konstrukcijai, sakytume, imama nekvestionuojama aksioma, iš kurios autorius semia naudojamą argumentaciją, grindžia išvadas ir taip stato įspūdingą loginį konstruktą. Istorijos, kaip tam tikrų praeities faktų recepcijos visuomenėje, pamatinį vaidmenį šiame konstrukte autorius savo skaitytojui aiškiausiai atskleidžia per „nacionalinio identiteto“ definiciją.

S. Gerhardtas darbo įžangą pradeda nuo labai bendrų geopolitinio pobūdžio pastebėjimų, susijusių su pasikeitusia situacija prie Lenkijos sienų po 1989 m. prasidėjusių globalių tarptautinių permainų. Pasak autoriaus, Lenkija į pasikeitusią aplinką reagavo trimis uždaviniais: saugumo plačiąja prasme užsitikrinimu, „grįžimu į Europą“ ir nauju savo Rytų politikos formavimu. Pastarąjį aspektą jis ir ima savo mokslinio darbo tema, formuluodamas išvalginį, iš esmės retorinį klausimą: kokie faktoriai lėmė, kad 1989 m., nepaisant visos istorinės patirties, Lenkijos politinis elitas aiškiai teigiamai pažvelgė į rytinių kaimynų siekius ir nedviprasmiškai aiškiai pasisakė už jų nepriklausomybę? Toliau autorius pereina prie svarstymų, kokie tyrimo modeliai geriausiai leistų suvokti Lenkijos Rytų politiką. Jis pastebi, jog (neo)realistiniai modeliai, kurie paprastai grindžiami materialiomis prielaidomis, aiškintų, jog Lenkija, kaip vidutinio dydžio valstybė, tarptautinėse institucijose teieško būdų, kaip apsisaugoti nuo internacionalinės anarchijos. Tokie modeliai esą nepaaiškina, kodėl Lenkija itin suinteresuota aktyvia Rytų politika ir kodėl kooperuojasi buvę aršūs tarpukario laikotarpio priešininkai. Todėl kaip alternatyvą autorius skaitytojo dėmesiui siūlo vadinamuosius konstruktyvistinius modelius, kurie valstybių užsienio politikos suvokimo galimybę kildina iš tų valstybių nacionalinio identiteto supratimo. Toliau apžvelgiamo darbo autorius deklaruoja metodologiškai kaip tik esantis konstruktyvizmo pasekėjas ir savo tyrimą vykdeš pagal Triero universitete sukurtą vadinamojo PAFE (*Project on the Comparative Analysis of Foreign Policies in Europe*) pavyzdį. Šalia jo kaip itin reikšmingą autorius dar pristato vadinamosios „Kopenhagos mokyklos“ atstovų Ole Waever ir Lene Hansen modelį. S. Gerhardtas atkreipia dėmesį, kad jo darbas, kitaip, nei PAFE projektas, tiria ne Europos Sąjungos senbuvės, tačiau naujos narės – Lenkijos – užsienio politiką ir tame taip pat jis matąs konstruktyvistinio modelio taikymo naujumą.

Pereidamas prie tyrimo definicijų apibrėžimų, S. Gerhardtas pabrėžia, jog tiek PAFE projekto, tiek ir jo darbo išeities taškas yra teiginys, kad valstybės užsienio politikos santykiai yra lemiamai formuojami per nacionalinį identitetą. Pagal konstruktyvistinį supratimą identitetas valstybės laikyseną užsienio santykiuose veikia dvejopai: tiesiogiai (ją tiesiog iš dalies formuoja) ir per diskursą (nacionalinis identitetas išryškėja užsienio politikos diskurse, kurį taip pat veikia išorės faktoriai, o diskursas savo ruožtu veikia (ar net legitimuoja) valstybės laikyseną užsienio santykiuose). Šitai funkcionuoja valstybės užsienio politikos (konkrečiai – ir Lenkijos Rytų politikos) mechanizmas.

Konstruktyvistinis tyrimas organizuotas taip, jog analizuodamas *identiteto* kategoriją, tyrinėtojas noromis nenoromis turi nusikelti į nematerialiąją, idėjų sferą ir preciziškai tiksliai operuoti sąvokomis. *Diskursas* – tai tarsi tiltas (kalbos, komunikavimo dėka) iš idėjų į materialųjį pasaulį. Valstybinė *laikysena* – jau visai apčiuopiama kategorija ir jos pristatymas artimiausias įprastam istoriniam naratyvui.

Kompleksinis materialiosios ir nematerialiosios sferų konceptų pritaikymas ir derinimas apžvelgiamame moksliniame tyrinėjime suponuoja jo, šiuo atveju jau kaip knygos, sudėtingą ir neįprastą struktūrą. Antrajame skyriuje (pirmasis – įžanginis) pristatoma Lenkijos laikysena / pozicija 1918–1989 m., o trečiajame – diskursas tuo pačiu laikotarpiu ir diskusijos dėl stojimo į NATO 1989–1995 m. Abu skyrius galima būtų laikyti apžvalginiais, nes iš pažiūros jie primena paprasčiausią 1918–1989 m. Lenkijos istorijos santrauką, tiesa, gal su kiek netikėtais akcentais. Tačiau, kaip jau aukščiau minėta, jų vaidmuo tyrime kur kas reikšmingesnis, mat iš čia išdėstomos medžiagos autorius indukuoja lenkiško identiteto elementus ir kelia hipotezes bei pagrindinius klausimus kitiems darbo skyriams. Pastaruosiuose (jų iš viso trys) kaip tik ir bandoma atsakyti į minėtus klausimus ir pagrįsti hipotezes. Ketvirtasis skyrius yra gana specifinis: jame pristatomi visi Lenkijos užsienio politiką po 1989 m. formavę subjektai (aktoriai), jų vaidmenys ir vaidmenų pasiskirstymas Lenkijos valdžios sistemoje, žodžiu, visa užsienio politikos „virtuvė“. Autorius dar ir šį skyrių sąlyginai priskiria prie pirmųjų trijų. Teigiama, jog „šių pirmųjų keturių skyrių tikslas ir prasmė yra parengti prielaidas penktu ir šeštu žingsniu (5 ir 6 skyriai), – kurie sudaro didžiąją darbo dalį – įgalinti parengti specialų Lenkijos Rytų politikos diskurso ir laikysenos / pozicijos profilį“ (p. 18). Taigi S. Gerhardto tyrimo „svorio centras“ sutelktas penktame ir šeštame skyriuose, kur nuo užsienio politikos visumos pereinama prie konkrečių jos detalių. Darbo pabaigoje suformuluotos išvados ne tik plačios, tačiau ir netradicinės, keliapakopės, – autorius jas skirsto į tiesiogines, metodines ir baigiamuosius apibendrinančius pastebėjimus. Pabaigoje pridėtas milžiniškas šaltinių ir literatūros sąrašas.

Kadangi į apžvelgiamą knygą žiūrime iš Lietuvos istorijos mokslo pozicijų, mums bene labiausiai rūpi lietuviškasis vokiečių mokslininko tyrimo aspektas, beje, atspindintis jau ir pačiame knygos pavadinime. Reikšmingai didelė paskata susidomėjimui yra ta, jog tyrimo kompozicija leidžia sugretinti ir palyginti lietuviškąjį ir kitus du tiesioginių Lenkijos kaimynų – baltarusių ir ukrainiečių – aspektus.

Bene ryškiausiai tikroji lenkų santykių su rytiniais kaimynais padėtis atsiskleidžia per tautinių mažumų valstybėse reikalus. Lietuvių ir lenkų mažumų abiejose valstybėse reikalai buvo bene opiausia ir aktualiusia Lietuvos ir Lenkijos santykių per visą XX a. tema. Tautinių mažumų Lenkijoje reikalai 1918–1989 m. (tarp jų ir lietuvių) knygoje nušviesti antrojo skyriaus antrame poskyryje, plačiau apsistojant ties tarpukario laikotarpiu. Reikšmingas čia yra apibendrinantis autoriaus pastebėjimas, jog „1945 metai nebuvo jokia cezūra Lenkijos mažumų politikoje“ (p. 60). Lenkijos politika 1918–1939 m. apibūdinama kaip „ponas namuose“ (gautu suverenitetu su niekuo, taigi ir mažumomis, neketinama dalytis), tai po 1945 m. praradus suverenitetą užsienio politikoje, matoma aiški linija tęsti tą patį tarpukarinį suvereniteto suvokimą

vidaus politikoje. Taigi šnekama apie dvi tos pačios diskriminuojančios politikos fazes (1918–1939 ir 1945–1989 m.) (p. 60).

Apie lenkų mažumas sovietinėse Lietuvos, Baltarusijos ir Ukrainos respublikose 1945–1991 m. S. Gerhardtas dėsto šeštojo skyriaus pirmame poskyryje. Toks komponavimo pasirinkimas šiek tiek stebina, bet, matyt, autoriaus sumanymas geriausiai padeda visapusiškai suvokti pagrindinio laikotarpio (po 1991 m.) problemas. Užsimindamas apie lenkų padėtį sovietinėje Lietuvoje, vokiečių mokslininkas pateikia iškalbingą ir vertą dėmesio apibendrinantį teiginį: „LSSR, priešingai įsigalėjusiai nuomonei, buvo vienintelė sovietinė respublika, kur lenkų mažumos daugumą nepersekitos ir nediskriminuotos, tačiau (su 1945–1950 m. išimtimi) joje įgyvendinta vienintelė Sovietų Sąjungoje lenkų mažumai numatyta lenkiškų mokyklų steigimo privilegija, ką Maskva tarp kitko vertino kaip lietuvių nacionalinės savimones silpnumo apraišką“ (p. 230). Pvz., 1954/1955 mokslo metais 32 260 mokinių lankė 312 grynai lenkiškų ir 78 mišrias mokyklas (ten pat). Kaip ryškus kontrastas čia išvelgiama situacija Baltarusijoje, „vos keli kilometrai“ nuo lenkiškosios Vilnijos dalies: „BSSR 1948 m. lenkų mokyklos ir katalikų bažnyčios buvo prievartos ir kompromitacijos būdu panaikintos ir visi lenkų susivienijimai, draugijos ir bibliotekos uždarytos“ (p. 232). Ukrainoje iš viso tebuvę paliktos tik dvi lenkiškos mokyklos Lvove. Palyginamąją situacijos Lenkijoje, Lietuvoje, Baltarusijoje ir Ukrainoje apžvalga, papildytą statistiniais duomenimis, lietuvių istorikams turėtų būti ypač įdomu skaityti, juolab, kad akivaizdžiai trūksta situacijos po 1945 m. nagrinėjimų, be to, S. Gerhardtas, kitaip, nei daugelis kitų tyrinėtojų, pateikia vientisą padėties nuo 1918 ligi pat 2004 m. vaizdą.

Lygindamas padėtį visose rytinėse Lenkijos kaimynėse, vokiečių mokslininkas prieina prie įsitikinimo, taikomo tyrinėjamo laikotarpio pabaigai, kartu glaudžiai besisiekiančio su ankstesne istorija, kurį jis pateikia kaip šeštąją, pagrindinę, darbo išvadą. Kadangi čia dėmesio centre atsiduria Lietuva ir lietuviai, o pati išvada mums pasirodė įdomi, iškalbinga ir verta dėmesio kaip kompetentingo specialisto „iš šalies“ nuomonė, pacituosime ją kone ištiesai: „Neatrodė labai keista, jog Lenkijos politikos užsienio lenkų atžvilgiu rėmuose, lenkų mažumos Lietuvoje, ypač lenkiškų mokyklų, klausimai vidaus diskurse ir iš dalies laikysenoje atlieka tokį svarbų vaidmenį. Lenkų mažuma Baltarusijoje gerokai didesnė ir labiau reikalinga Lenkijos institucijų paramos, taip pat ir išsibarsčiusi lenkų mažuma Ukrainoje. Tarp kitko, žemės privatizavimo klausimai lenkų mažumai Lietuvoje būtų daug svarbesni. Iš vienos pusės, atrodo pozityviai, kad mokyklų reikalai mažiausiai nuo tarpukario iki šių dienų yra ypač jautri sritis mažumų politikos klausimuose, iš kitos pusės, matosi nepamatuotai didelis spaudimas, kurį Lenkija vykdo mažos Lietuvos (tačiau ne Baltarusijos ir Ukrainos) atžvilgiu. Argumentais neparemta nuoroda į lenkų mažumos procentą nuo bendro Lietuvos gyventojų

skaičiaus (apie 7 procentus) neatrodo pakankamas argumentas „ypatingai laikysenai“ politikos lenkų užsienyje atžvilgiu, rėmuose. Lenkų ir lietuvių kaimynystei būtų fatališka, jeigu lietuvių pusė įsitikintų, kad Lenkija iš nelygiavertės kaimynystės nori susikrauti kapitalą. Šalia to kyla hipotetinis klausimas, ar Lenkija, jei šiandien Lietuvoje gyventų 20 ar daugiau procentų etninių lenkų, laikytusi dar ženklesnės konfrontacinės politikos, atsimenant tarpukario pavyzdį. Lenkų veikėjai turėtų būti išsąmoninę, kokią pasipiktinimą sukeltų analogiška vengrų politika serbų, slovakų ar rumunų atžvilgiu, arba Vokietijos laikysena Lenkijos atžvilgiu. Prisirišimas prie tarpukario pavyzdžio stiprinant ir naujai formuojant nacionalinį identitetą Vidurio Rytų ir Rytų Europoje yra plačiai išplitęs fenomenas, kuris tačiau daugiau problemų sukuria, negu išsprendžia“ <...> (p. 333–334). Tolesnėje išvados dalyje S. Gerhardtas įvardija ir konkrečius tokios politikos autorius (tarp visų Lenkijos užsienio politikos formuotojų) – Senatą ir organizaciją *Wspólnota Polska*. Pasirodo, Senatas ir jam pavaldžios organizacijos disponuoja daugiau kaip 90 % visų finansinių resursų, skiriamų lenkų mažumų užsienyje, reikalams. Tuo tarpu prioritetas šioje politikos srityje įstatymiškai įtvirtintas Lenkijos vykdomajai valdžiai. Iš čia ir kylančios užsienio lenkų politikos nevienprasmiskumo ir prieštaravimo apraiškos. Tačiau tai jau esanti giluminė Lenkijos konstitucinės sąrangos, o per tai – ir vidinių politinių kovų problema.

„Ypatingo jautrumo“ esmė lenkų mažumų užsienyje atžvilgiu išryškėja tose darbo atkarpose, kur autorius aptarinėja nacionalinio identiteto suvokimą ir jo elementus. Mokslininkas tyrimo eigoje nustato ir apibrėžia iš viso keturis kertinius lenkų nacionalinio identiteto elementus: „Lenkija tarp Vokietijos ir Rusijos“, „Lenkiškumas“, „Lenkija kaip prekių tranzito šalis“ ir „Lenkija kaip Europos šalis“. Šie elementai nustatyti remiantis vadinamaisiais „argumentaciniais pavyzdžiais“, t. y. komunikavimo apyvartoje besikartojančiais konkrečiais teiginiais, kurie ir nusako identiteto elementų esmę. S. Gerhardtas atskleidžia, jog vienas ir tas pats identiteto elementas įvairiais istoriniais laikotarpiais yra nusakomas skirtingais argumentaciniais pavyzdžiais, o šių pavyzdžių turinys kito kartu su visuomeniniais pokyčiais Lenkijoje ir aplink ją. Identiteto elementas „Lenkija tarp Vokietijos ir Rusijos“ nuo 1918 m. argumentacijos pavyzdžių skalėje patyrė pokytį nuo „dviejų priešų teorijos“ iki „Lenkijos tarp ES ir Ukrainos“; „Lenkiškumas“ – nuo „Lenkiškumo gynimo Rytuose“, „Lenkiškumo kaip misijos“ iki „Lenkiškumo Europoje“; „Lenkija kaip prekių tranzito šalis“ – nuo „Užsienio prekybos deficito išlyginimo“ iki „Naujų šansų Rytų rinkoje paieškų“; „Lenkija kaip Europos šalis“ – nuo „Lenkijos kaip Vakarų forpostas“ iki „Lenkijos kaip tilto tarp Rytų ir Vakarų (tarp ES ir Ukrainos / Baltarusijos)“. Argumentacijos pavyzdžio pokytis nereiškia, kad naujausias pavyzdys vienintelis galutiniu tyrimo laikotarpiu – 2004 m. – tereprezentavo savąjį identiteto elementą. Tiesiog jis tapo vyraujančiu anksčiau pavyzdžių atžvilgiu, pastariesiems puikiauusiai tebegyvuojant tam tikrą visuome-

nės elementų ir sluoksnių apyvartoje ir kai kada netgi vėl konkuruojant dėl pirmumo su vyraujančiu pavyzdžiu. Šiame kontekste S. Gerhardto išryškintą Lenkijos Senato politiką dėl lenkų mažumos Lietuvos atžvilgiu tektų vertinti būtent kaip tokio senojo tarpukarinio „Lenkiškumo gynimo Rytuose“ ryškia kovą su naujuoju „Lenkiškumu Europoje“ pačiu aukščiausiu lygiu.

Ižvelgdamas šias prieštaringas tendencijas, S. Gerhardtas apskritai, atvirai, labai pozityviai vertina lenkų identiteto argumentacijos pokyčius, didžiausius nuopelnus čia ižvelgdamas lenkų emigrantų po 1945 m., susibūrusių aplink Lenkų literatūros institutą Paryžiuje bei leidinį „Kultūra“ ir lyderiaujamą Jerzjo Giedroyco bei Juliuszo Mieroszewskio, veikloje.

Iš visų keturių kertinių nacionalinio identiteto elementų vokiečių tyrinėtojo įvardytas „lenkiškumas“, ko gero, pasilieka mažiausiai pažinia ir gana miglota kategorija. Pateikti argumentacijos pavyzdžiai, tiek „Lenkiškumo gynimas Rytuose“, „Lenkiškumas kaip misija“, tiek „Lenkiškumas Europoje“ kalba tik apie jo raiškos sąlygas, bet ne apie pačią esmę. Aišku, skaitytojas galėtų gan pagrįstai pats pasidaryti išvadą, kad štai dabartinė Europos demokratija ir taikus sambūvis formuoja lenkiškumo nuosaikumą, intelektualumą, ir priešingai, – tarpukaryje įsivyravęs jėgos kultas formavo jo agresyvumą. Tačiau, pvz., kas sudaro jo iš pirmo žvilgsnio pastebimo išskirtinumo, ryškumo tarp kitų Europos „...iškumų“, turinį? Grįžtant prie keturių pagrindinių identiteto elementų schemas, vėlgi kiltų klausimas, o kodėl gi paties lenkų nacionalinio identiteto neišvardijus lenkiškumu? Koks tada santykis tarp šio „didžiojo“ ir ano „mažojo“ (vieno iš keturių elementų) lenkiškumo? Ar sąvoka „lenkų tautiškumas“ būtų identiška „lenkiškumui“? Ar pastaroji sąvoka savyje talpina kažką daugiau ir specifinio nei paprastas „tautiškumas“? Tai vis klausimai, atsakymo į kuriuos pasigendame skaitydami tam tikras S. Gerhardto teksto vietas.

Iš darbo visumos taip pat susidaro bendras išpūdis, jog aiškiai per mažai dėmesio skirta išorės poveikiui formuojant Lenkijos užsienio politiką. Atrodo, jog tai specialus sąmoningas autoriaus sumanymas, norint susikoncentruoti ir ištirti būtent vidaus faktorius. Bet gal tada vertėjo tai ir aiškiai deklaruoti, net ir darbo pavadinime, bei kitaip modeliuoti požiūrį į išorės veiksni. Išsakydami šiuos savo pastebėjimus, tiesiog siekiame atkreipti skaitytojo dėmesį į abejonę sukėlusias autoriaus loginio konstrukto jungtis ir pasidalyti mintimis apie galimus alternatyvius tam tikrų sprendimų būdus.

Prakalbus apie „išorės faktorių“, jau šiek tiek kita, gerokai platesne, nei aukščiau aptartą, prasme, tenka paminėti Rusijos, kaip vienos iš Rytų kaimynių (sprendžiant vien pagal darbo pavadinimą), vaidmenį S. Gerhardto tyrime. Pasirodo, kaip ir galėtume iš anksto spėti, šis vaidmuo visai kitoks nei kitų trijų kaimynių. Autorius pripažįsta, jog santykiai su Rusija visiškai neišsitenka paprastos kaimynystės rėmuose;

jis deklaruoja visai nesistengiąs aprėpti tų santykių visumos. S. Gerhardtas pasirenka tokį sprendimą, jog santykiai su Rusija darbe funkcionuoja kaip terpė, fonas, kuriame Lenkija vysto santykius su kitomis Rytų kaimynėmis. Dažniausiai Lenkijos santykis su Rusija neapibrėžiamas ar nutylimas, tačiau aiškiai išvelgiamas tarp eilučių, kur aptariami santykiai su kitomis kaimynėmis. Visgi kai kuriose darbo vietose tie santykiai konkretizuojami, pvz., aptariant užsienio prekybos reikalus.

Ir pabaigai – apie vokiečių mokslininko, kurį rašydami šią recenziją sąmoningai vengėme įvardyti kaip istoriką, santykį su istorija. Pristatydamas ir apibūdindamas savo tyrinėjimą S. Gerhardtas apie jį kalba politikos mokslų kontekste, niekur net sąlyginai nesiidentifikuodamas su istoriku. Tačiau pristatydamas savąją konstruktyvisto darbo metodologiją, jis postuluoja du būdingiausius jos bruožus, vienas kurių byloja istorijos vaidmenį: „Istorija atlieka centrinį vaidmenį suvokiant dabartyje vykstančius politinius procesus, kaip veikėjų, taip ir struktūrų atžvilgiu“ (p. 7).

Edmundas G i m ž a u s k a s